

Treure profit de la insularitat: l'exemple de Delos

Teresa Magadán
Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

ABSTRACT

The island of Delos represents one of the best examples to analyse the concept of insularity. Literary descriptions define Delos through mythological and religious narratives that can be confronted with the archaeological evidence to highlight the key factors which shaped her historic development. To reach a deep understanding of the insularity of Delos, the article proposes to single out two kinds of parameters: permanent parameters, related to geography and natural resources, and variable parameters, which depend on historical events, religious activities, or economic conditions, as well as social complexity. The analysis of permanent parameters reveals that, although Delos had some physical limitations, its landscape was not dissimilar to other Cycladic islands and could support a certain amount of population with local resources, particularly if properly managed. Regarding variable parameters, two factors help the island overcoming physical constraints. First, Delos' sacrality as birthplace of Apollo and the subsequent construction of Apollo's sanctuary, along with its ritual performances and festivals. Second, the Roman bestowal of the status of free port to Delos when, in 167/6 BC, the island returned once more to the control of Athens.

KEYWORDS: insularity, connectivity, sacrality, Delos, sanctuary of Apollo.

1. Introducció

Si cerquem en els textos dels autors grecs antics un exemple del que avui entenem per insularitat, l'illa de Delos és sens dubte el cas més evident. Ventosa, erma, castigada pel mar i les gavines, rocallosa o invisible són els

epítets més habituals amb què els escriptors grecs la descriuen¹; epítets que, justament, consonen amb els aspectes negatius que hom atribueix a la insularitat des d'una perspectiva reduccionista. No obstant, si examinem de manera diacrònica la història de Delos, podem comprovar que l'illa no es va veure limitada per aquests factors negatius, sinó que va assolir un gran desenvolupament urbanístic i econòmic, i es va convertir en un dels ports comercials clau de la Mediterrània. Aquest contrast entre percepció negativa externa i realitat interna positiva és precisament el que converteix Delos en un exemple excel·lent per analitzar el concepte d'insularitat en el món antic. A més, s'hi afegeix el fet que, gràcies a les excavacions que l'Escola Francesa d'Atenes duu a terme a l'illa des de l'any 1873², comptem amb una gran quantitat d'informació arqueològica i epigràfica que es pot confrontar amb la textual per valorar si els factors negatius que la tradició literària li atribueix van ser determinants o no en la evolució històrica. Naturalment, el fet que els epítets sovint formin part de poemes i himnes relacionats amb Apol·lo i el naixement del déu a l'illa, ens obliga a no perdre de vista la retòrica implícita en els textos poètics, que, en el cas de Delos, ha de remarcar forçosament la seva insignificança i insuficiència de recursos per contrastar-ho amb els beneficis que Apol·lo li aporta en triar-la (MINEUR 1984; MILLER 1986; RICHARDSON 2010).

1.1. Concepte d'insularitat

Encara que el concepte d'insularitat va sorgir en l'àmbit d'estudi de les comunitats insulars del Pacífic, ben aviat es va aplicar a les illes de la Mediterrània (DAWSON 2020). Inicialment, en les dècades del 50 i 60 del s. xx, les illes es

1. La majoria dels epítets els trobem a l'*Himne Homèric a Apol·lo* (*b.Ap.* 51-60 i 70-99) i a l'*Himne a Delos* de Calímac (Cal. *Del.* 11-18, 26, i 51-54). "Rocallosa" (κραναῖ) (*b.Ap.* 17; 27). "Ventosa i castigada pel mar" (ἐκάτερθε δὲ κύμα κελαινὸν ἐξῆει χέρσονδε λιγυρνοῖσις ἀνέμοισιν) (*b.Ap.* 28-29). "Ventosa, castigada pel mar i les gavines" (κεῖνη δ' ἠνεμόεσσα καὶ ἄτροπος οἷά θ' ἀλιπλήξ αἰθυίης καὶ μᾶλλον ἐπίδρομος ἤεπερ ἵπποις πόντωι ἐνεστήρικται (Cal. *Del.* 11-12). "Erma" (ἐπεὶ οὐ τοι πῖαρ ὑπ' οὐδάς) (*b.Ap.* 60). "Invisible" (ἄδηλος) (Cal. *Del.* 53). Renea també és qualificada de rocallosa (κραναῖ) (*b.Ap.* 44).
2. La concessió a França de l'excavació de Delos fou una compensació per haver passat Olímpia a mans alemanyes, que també desitjaven els francesos (PLASSART 1973). Un cop iniciades les excavacions sistemàtiques l'any 1873, l'Escola Francesa d'Atenes no ha deixat mai d'excavar Delos, tret de breus interrupcions, el que ha permès posar al descobert la pràctica totalitat de la zona habitada, inclosa l'àrea del mont Cint i la zona rural. Els resultats de les excavacions s'han publicat en la sèrie *Exploration Archéologique de Délos*, accessible on-line (<https://cefael.efa.gr>), a més de monografies i estudis puntuals. Des de l'any 2020, una nova col·lecció, *Epitome*, resumeix i actualitza els estudis anteriors. La informació anual es pot trobar a les pàgines del *Bulletin de Correspondance Hellénique*, que l'any 1973 va inaugurar els seus suplementes amb un número dedicat al centenari de les excavacions, *Études Déliennes* (VV.AA. 1973). La pàgina que l'Escola Francesa dedica a Delos conté molta informació sobre la història de l'illa, les etapes d'excavació, les àrees excavades i els monuments principals: <https://www.efa.gr/section-categorie/grece-delos-et-cyclades/>.

consideraven un observatori cultural excepcional, un microcosmos, degut a les seves característiques geogràfiques. No és estrany que hom subratllés especialment els factors negatius associats a aquesta situació, és a dir, l'aïllament, la marginalitat, la limitació de l'espai físic i dels recursos, tant físics com humans, i la dificultat de les comunicacions, que potenciaven societats més aviat conservadores i tradicionalistes. No obstant, la insistència a partir de la dècada dels 70 en el fet que les illes no eren necessàriament comunitats aïllades va promoure un canvi cap a una valoració dels intercanvis i connexions marítimes que va culminar en un seguit de publicacions, moltes de les quals tractaven precisament les Cíclades, l'arxipèlag al què pertany Delos (RENFREW 1972; EVANS 1973). D'aquest impuls en derivà el sorgiment de l'arqueologia insular, que avui s'ha convertit en una branca fonamental dins l'arqueologia de l'Egeu (BROODBANK 2000; RAINBIRD 2007; KOUREMENOS 2018; VON BENDEMANN et al. 2018).

Més endavant, a partir del 2000, es va començar a destacar el paper que en el món insular hi juga la connectivitat (KNAPPETT 2011; KNAPPETT; NIKOLAKOPOULOU 2014), entesa tant a nivell intern —la connectivitat entre illes o intraconnectivitat—, com extern —la connectivitat amb terra ferma o interconnectivitat—, i la interacció que en deriva. En aquest sentit, podríem dir que, en les dècades inicials del s. XXI, s'ha passat de subratllar els efectes negatius de la insularitat a valorar les estratègies de subsistència que les limitacions imposen a les comunitats insulars. Igualment, s'ha insistit en la variabilitat de tots aquests factors, positius i negatius, en funció de l'època històrica que s'estudia, el grau de complexitat social i desenvolupament econòmic existent, i les circumstàncies concretes de cada illa. De tot això en resulta que la insularitat es considera avui un concepte flexible, que cal adaptar a cada realitat insular; i alhora obert, ja que ha de tenir en compte tant els factors geogràfics com els culturals i històrics (KNAPP 2007, 45-47). Curiosament, aquest canvi de percepció ha anat acompanyat d'un canvi també en la perspectiva etimològica del concepte. Insularitat es va crear a partir del terme llatí *insula*, d'etimologia imprecisa, que sembla però definir un espai delimitat. En contraposició, els darrers anys s'ha proposat que el terme grec, *nesos* (νήσος), relacionat tal vegada amb el verb nadar (νέω/νήχομαι), ofereix un contrapunt més proper a una aproximació oberta de la insularitat³.

1.2. Paràmetres de la insularitat

Tot anàlisi de la insularitat implica establir un marc teòric que permeti aproximar-se al concepte d'illa i els components que l'integren (CONSTANTAKOPOULOU 2007, 1-28; KNAPP 2007). Cal, doncs, fixar uns paràmetres que permetin definir objectivament l'espai insular, tenint en compte tots els aspectes que confor-

3. Per la variabilitat dels termes aplicats a les comunitats insulars, DAWSON 2012 resulta molt aclaridor.

men una illa, tant els geogràfics-geològics i climàtics com els propis d'un lloc d'habitat, sense oblidar la seva interacció amb l'entorn proper i llunyà, sigui insular o continental. Això significa que cal diferenciar entre paràmetres estables que són constants al llarg dels segles, o com a mínim es mantenen sense grans modificacions, i paràmetres variables que van variant en funció de l'evolució històrica i el grau de complexitat social de cada etapa.

El primer grup, el de paràmetres estables, inclouria la situació geogràfica, les dimensions, la topografia, el clima, el paisatge i els recursos, per bé que l'acció humana pot arribar a modificar paisatge i recursos, i les catàstrofes naturals poden alterar les condicions inicials. El segon grup, el de paràmetres variables, aplegaria tots els factors que incideixen en la complexitat social i econòmica insular, siguin d'ordre social, econòmic, polític, religiós o cultural, que en certa manera podríem qualificar d'aleatoris pel fet de respondre a circumstàncies concretes de cada illa i, consegüentment, no aplicables fora de l'àmbit insular on es produeixen. Igualment, en aquest grup caldria incloure els esdeveniments històrics que hi repercuteixen de forma directa (Fig. 1).

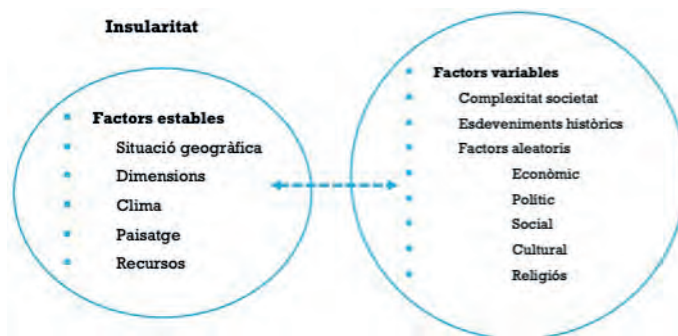

Fig. 1. Paràmetres estables i variables

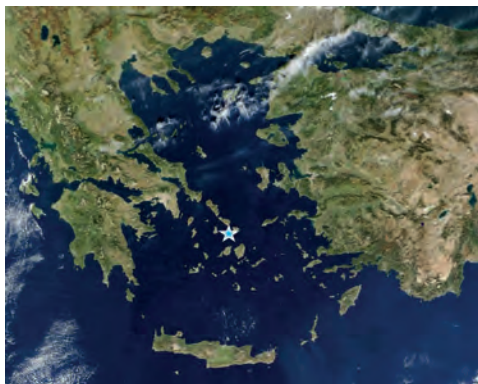
Així doncs, en el cos de l'article, analitzarem la insularitat de Delos a partir d'aquests dos grups de paràmetres, els paràmetres estables i els variables, amb dos objectius principals. Primerament, es tractarà d'examinar si els paràmetres estables determinen, en el cas de Delos, un paisatge insular més extrem que a la majoria de les Cíclades, justificant d'aquesta manera la tradició literària. I en segon lloc, escatir quins foren els factors variables que l'illa va saber explotar en benefici propi per treure profit de la insularitat.

2. Paràmetres estables

2.1. Situació geogràfica

L'illa de Delos està situada al bell mig de l'Egeu, gairebé en el centre geogràfic de les Cíclades. Ja a l'antiguitat es va establir una relació entre les Cíclades

i el terme *kyklos*, cercle, en considerar que les Cíclades formaven un cercle al voltant de l'illa d' Apollo, com expressa Cal·límac a l'*Himne a Delos*, “illes que m'envolteu” (αἱ περιναίετε νῆσοι, Cal. *Del.* 266-7), “illes que formeu un cercle al meu voltant i m'encerclau com si dansessiu” (Ἀστερίη θυόεσσα, σὲ μὲν περί ἀμφίτ' τε νῆσοι κύκλον ἐποίησαντο καὶ ὡς χορὸν ἀμφεβάλλοντο, Cal. *Del.* 300-301)⁴. És, no obstant, en època romana quan l'analogia cercle-Cíclades-Delos es fa més habitual. Així la trobem a Estrabó, “Delos i les Cíclades que l'envolten” (αὐτὴ τε ἡ Δῆλος καὶ αἱ περὶ αὐτὴν Κυκλάδες, Str. 10.5.1). I també a Plini el Vell (*circa Delum in orbe sitae Cyclades*, Plin. *HN* I, 4.12) i Dionís el Periegeta (Δῆλον ἐκυκλώσαντο καὶ οὖνομα Κυκλάδες εἰσὶ, D.P. 526). En aquests autors es subratlla sempre el concepte de circularitat i la derivació del nom de les Cíclades a partir de Delos com a centre. En canvi, tots mostren una certa ambivalència a l'hora d'esmentar les illes que en formen part. La llista varia a cada autor, el que indica que el terme Cíclades no consona exactament amb el què avui anomenem arxipèlag ciclàdic; té un ús més restringit, limitat gairebé a l'actual cadena oriental (COUNILLON 2001; CONSTANTAKOPOULOU 2017, 23-24, i n. 87; MAGADAN e/p). Des d'aquesta perspectiva, Delos sí que ocupa una posició central, amb Míconos i Renea, la qual cosa explicaria la percepció externa de centralitat i circularitat, tot i que des d'un punt de vista geogràfic estricte, la centralitat no és un element intrínsec de la posició de l'illa (DAVIES 1982, 23) (Mapes 1-2)⁵.

Mapa 1. Situació de Delos a l'Egeu

Mapa 2. Mapa de les Cíclades

Sí que ho és el fet que, geogràficament, Delos no està aïllada. L'illa forma part del grup Renea-Delos-Míconos, que compren també petits illots, les Revmatiarides entre Delos i Renea, les Prasonísia entre Delos i Míconos, i l'illot Quersonés, just davant la punta sud de Delos (Mapa 3). 3'7 km separen

4. La traducció catalana de l'Himne correspon a la de Pere Villalba a la Bernat Metge (VILLALBA 1972).
5. Des d'un punt de vista geogràfic, la posició central de les Cíclades l'ocupa l'illa de Siros. En època moderna, fins la reforma de l'any 2011, la capitalitat de les Cíclades estava precisament a Siros. Fins i tot, durant el s. XIX, Siros actuava de duana d'entrada a Grècia.

Delos de Miconos i tan sols 1 km Renea de Delos. Tampoc li falta visibilitat. Tenos, Siros, Paros i Naxos són visibles des de dalt de la petita muntanya de Delos, el mont Cint. Tenos es troba a 32 km de distància en línia recta, Siros a 32 km al nord-oest, mentre que Naxos i Paros estan situades a 34 km al sud aproximadament (Mapa 4). De fet, s'ha pogut comprovar que els tres temples principals d'Apol·lo a l'Egeu, el de Delos, el de Paros i el de Naxos, són visibles entre sí, dibuixant el que en podríem dir un triangle sagrat (Mapa 5).

Mapa 3. Grup Renea-Delos-Miconos

Mapa 4. Intervisibilitat

Mapa 5. Intervisibilitat santuaris

2.2. Dimensions

Delos és certament una illa minúscula. Amb els seus 3'6 km² de superfície, és de les més petites de les Cíclades que van ser habitades a l'antiguitat; sens dubte la més petita que presenta un hàbitat continu des de l'Edat de Bronze a època tardo-romana. No obstant, cal tenir en compte que les dimensions d'una illa no són un factor determinant en el món antic. La presència de recursos i materials específics, la situació en rutes marítimes molt transitades o la proximitat a centres de poder podien tenir més incidència que no pas l'extensió. A la inversa, qualsevol canvi podia portar a l'abandonament, com va ser el cas de Keros (15 km²), una illa de dimensions semblants a les de Renea (16 km²). Keros fou un dels punts clau de les Cíclades en el Bronze Antic, que després es va abandonar i mai més va ser habitada de manera regular (RENFREW et al. 2013). Això suposa que els factors variables són els que determinen majoritàriament la continuïtat o discontinuïtat d'hàbitat en el cas de les illes de petites dimensions. L'extensió com a tal no és en si mateix un factor decisiu.

2.3. Topografia

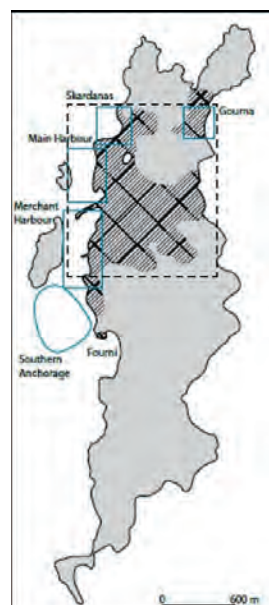
Delos és una illa rocallosa. Hi destaca el mont Cint, de 114 m d'alçada, que la divideix en dos sectors. El sector nord, on hi predomina el gneis, presenta dues planes, a est i oest, seu de l'hàbitat. Més enllà s'alcen dos turons, Gamilia i Patiniotis, de 52'5 i 38'5 m respectivament, que formen l'extrem nord de l'illa. A la meitat sud, un sector granític amb presència també de marbre i pedra calcària, el terreny va en pendent cap a la costa i acaba en un altre turó, l'actual Kato Vardià, a la punta sud (POUPET 2000, 95-98) (Mapa 6). Composició geològica i tipus de terreny consonen amb l'habitual a les Cíclades (CAYEUX 1911), igual que el recurs a una agricultura en bancals que, a Delos, es va desenvolupar especialment als pendents meridionals, mentre que la zona nord es va dedicar sobretot a recursos ramaders (BRUNET 1990-93; 1999; 2007). No obstant, la capa de sòl fèrtil era molt reduïda, tan sols 1 m, fet que va limitar el potencial de l'illa, sotmesa a una forta erosió eòlica i també hídrica durant les pluges torrencials (DES RUELLES; FOUACHE 2015, 178-179). Possiblement aquesta limitació va donar origen als epítets "erma i difícil de llaurar" (δυσήροτος, Cal. *Del.* 268) que trobem a l'*Himne a Delos*. Fins i tot la poca alçada de l'illa i la seva situació entre dues illes més grans poden explicar l'epítet "invisible" (ἄδηλος, Cal. *Del.* 53), ja que Delos no apareixia en l'horitzó fins que les naus no es trobaven gairebé al davant.

La costa resultant d'aquesta topografia és molt escarpada, amb poques badies practicables (DUCHÊNE-FRAISE 2001; NAKAS 2020). La costa est, la més afectada pels vents i per l'alçada dels penya-segats, només presenta un port en condicions, el port de Gournà, situat a l'extrem nord en el punt on acaba la plana est. Al seu voltant es va crear una zona comercial i portuària de magat-

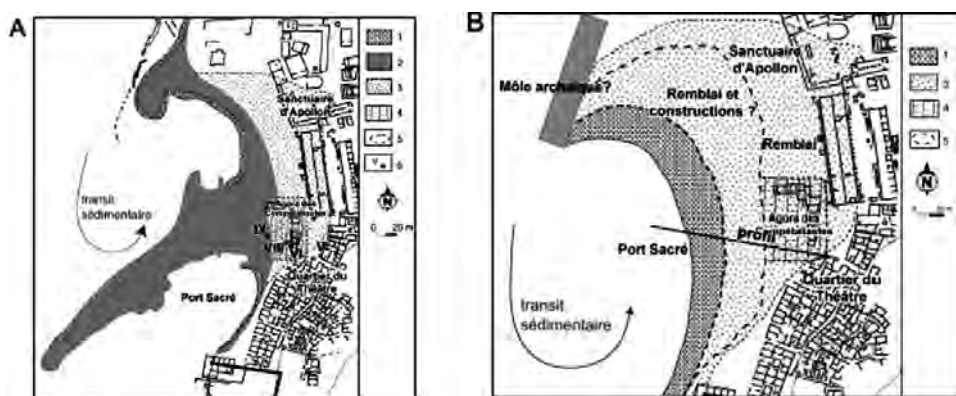
Mapa 6

zems i tallers, coneguda avui amb el nom de Barri de l'Estadi, atès que allà s'hi va construir l'estadi, l'hipòdrom i un gimnàs (ZARMAKOUPI 2013). Ni la costa nord ni la sud permeten l'existència de badies arrecerades, de manera que l'activitat marítima es va concentrar a la costa oest, que oferia tres bons punts d'ancoratge, la badia de Fourni, la més meridional, la badia d'Escardana, la més septentrional, i la badia central, el Port Sagrat (DUCHÊNE; FRAISSE 2001; NAKAS 2022, 48-82) (Mapa 7).

Mapa 7

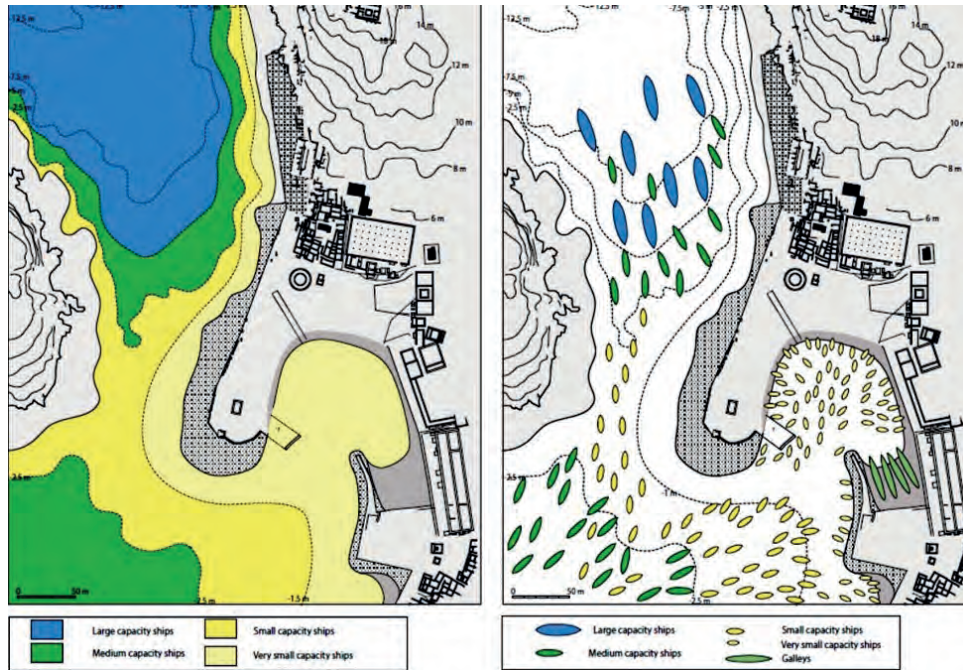
La reconstrucció de la topografia costera es veu dificultada en el cas de Delos pels canvis produïts per l'elevació del nivell del mar i l'enfonsament de la costa (BERNIER-DALONGEVILLE; DUCHÈNE 1995; DALONGEVILLE et al. 2007; DESRUELLES 2007; MOURTZAS 2012). Degut a aquests fenòmens, una part important de les instal·lacions portuàries dels quatre ports es troba avui sota l'aigua; sovint visibles a simple vista. Les excavacions submarines en curs estan recuperant part d'aquestes instal·lacions (ZARMAKOUPI e/p). No obstant això, la reconstrucció del Port Sagrat presenta una problemàtica diferent causada per la combinació d'un fenomen natural i l'acció humana. El recinte del Port Sagrat actual, on s'aturen els vaixells que porten els turistes, no correspon exactament al Port antic. A l'antiguitat, hi havia un moll a l'extrem nord-oest de la petita badia actual que s'obre davant el santuari d'Apol·lo (DESRUELLES 2023). Amb el temps, s'hi van anar dipositant sediments, que després es van augmentar artificialment per ampliar el terreny disponible i construir-hi nous equipaments, com l'Àgora dels Competaliastes (DESRUELLES 2023, 13). Durant les excavacions franceses del final del s. XIX i principi del s. XX, la necessitat de transportar homes i materials per a l'excavació va obligar a construir un moll nou enmig del Port Sagrat, que és el que avui està en ús, partint en dos la badia original. Així mateix, la terra desplaçada de l'excavació (6000 m³) es va llençar al mar a banda i banda del moll, creant un espigó submarí (NAKAS 2020, 7-8) (Mapa 8).

Mapa 8. Port sagrat. Situació actual (A) i s. II aC (B)

Malgrat aquests elements adversos, l'estudi combinat del fons batimètric (PLAGERAS et al. 2023) i el del règim de vents i corrents ha permès deduir dades força interessants sobre les rutes de navegació i els punts d'ancoratge (NAKAS 2020; 2022). Sembla que majoritàriament a l'illa s'hi accedia pel nord-est, travessant el petit estret que separa Delos de Míconos, la qual cosa explica la importància de la badia de Gournà, situada just en aquell sector. A la costa oest, l'ancoratge venia determinat per la profunditat del fons marí. L'àrea del Port Sagrat és poc profunda (4-5 m), apte només per embarcacions petites (NAKAS 2022, 57-68). En canvi, tant el port d'Escardana com el de

Fourni, presenten una profunditat que permetia ancorar naus de més calat. Conseqüentment, aquí hi trobem les instal·lacions comercials més importants (NAKAS 2022, 70-79). És possible, també, que les Revmatiàrides servissin igualment de punt d'ancoratge temporal (Mapa 9).

Mapa 9. Reconstrucció batimètrica dels ports de Delos

2.4. Clima

Delos tindria a l'antiguitat un clima semblant a l'actual, d'hiverns suaus, primaveres curtes i estius molt càlids i ressecs. La baixa pluviometria —350 mm l'any— es concentrava a la primavera (abril) i tardor (octubre), però havia de lluitar contra la gran evaporació que es produïa l'estiu, quan el calor i els forts vents del nord-est arrasaven l'illa (DES RUELLES 2004). No és estrany, per tant, que els habitants de Delos prenguessin molta cura de l'abastiment d'aigua. Encara que la plana oest la travessa un petit rierol, l'Inop, que alimentava l'anomenat Llac Sagrat i la cisterna de l'Inop (FRICKEN; MORETTI 2007), Delos comptava amb una font d'aigua més important, una capa freàtica que permetia alimentar tant la població com els cultius. Les excavacions arqueològiques han pogut identificar nombrosos pous a l'àrea habitada i a la resta de l'illa, així com cisternes i dipòsits que acumulaven l'aigua de la pluja, d'on en sortien canals per regar els camps (POUPET 2000, 107-110; BRUNET 2001, 2003; DES RUELLES; FOUACHE 2015) (Mapa 10). No era, per tant, una situació totalment extrema.

Mapa 10

2.5. Paisatge i recursos

Costa d'imaginar el paisatge de Delos a l'antiguitat partint de la situació actual. Tot i que sens dubte la garriga seria el tipus de vegetació predominant, l'existència de petits boscos d'alzines i llozers, així com la presència d'arbres fruiters, camps conreats, horts i jardins donarien a l'illa una imatge molt diferent de l'aridesa actual (DEONNA 1946; POUPET 2000, 103-106), i de la que descriuen els textos literaris. *L'Himne a Apol·lo* subratlla molt clarament la diferència entre la manca de recursos agrícoles i ramaders de l'illa i tot el que li aportarà el santuari d'Apol·lo (*b.Ap.* 52-60)⁶:

Aixís com ara ningú per res se t'acosta, ni els homes te reten mai cap honor, perquè no ets rica i no tens ovelles, ni bous, aleshores, fins no havent-hi per tu veremes, ni plantes als camps, tenint el temple dins teu d'Apol·lo, al·llunyeridor, la gent acudirien portant ofrenes al déu, i sentiries sempre una immensa flaire de carn pels sacrificis fets en honor del teu sobirà, i els déus te lliurarien de tot domini d'estrany; car altrament no et dona res l'estèril terror.

6. La traducció al català de *L'Himne homèric a Apol·lo* correspon a l'edició de Joan Maragall i Pere Bosch Gimpera (MARAGALL; BOSCH GIMPERA 1913).

Figura 2. Recreació finca rural

Aquesta imatge estèril i nua de l'illa contrasta amb el resultat dels estudis sobre la fauna i la flora antiga. Les restes paleobotàniques documenten el conreu de l'ordi, la vinya i diferents llegums (cigrons, faves), així com l'explotació de figueres, oliveres, magraners i pomers, especialment en la meitat sud, on s'han pogut identificar masos i finques agrícoles (BRUNET 2007). Pel que fa a la ramaderia, s'ha pogut constatar la presència d'animals domèstics —gallines, pollastres, capons, porcs, ànecs, coloms, cabres, ovelles, bestiar (LEGUILLOUX 2003) —, que constituïrien la base de l'alimentació, a més del consum de peix i molluscs (LYTLE 2013).

En època històrica, la majoria de les finques agrícoles eren propietat del santuari, que registrava acuradament els ingressos que proporcionava la seva explotació (CHANKOWSKI 2019, 7-65). Així, per exemple, l'any 297 aC una finca del centre de l'illa, on hi havia 76 figueres, 98 oliveres i 560 ceps, va donar un rendiment de 3111 dracmes. La mateixa finca, en canvi, va proporcionar només 799 dracmes l'any 179 aC, el que indica que l'illa, explotada i gestionada amb cura, oferia prou recursos propis; en cas contrari, però, els rendiments minvaven significativament (BRUNET 1990). Naturalment, certs materials i productes, inexistents o insuficients a Delos, s'havien d'importar, com ara la fusta, imprescindible al santuari per als sacrificis, a banda de material de construcció necessari, que a Delos era escassa (CHANKOWSKI 2012).

2.6. Paràmetres estables: conclusions

De l'anàlisi dels paràmetres estables resulta evident que Delos, malgrat la poca extensió i la manca d'alguns recursos, no presentava una situació més

extrema que d'altres illes de les Cíclades, ni tampoc millor. Cal, en conseqüència, examinar els paràmetres variables per entendre la posició que Delos va tenir en el món antic.

3. Paràmetres variables

La primera ocupació de l'illa de Delos data del Bronze Antic (2500-2000 aC), quan una comunitat s'instal·la als vessants del Mont Cint, a la zona on en el s. III aC es construiran els temples de Zeus i Atena. El poblat, envoltat per una possible muralla, presenta una estructura molt semblant a la resta d'assentaments ciclàdics d'aquella fase (VATIN 1965; MCGILLIVRAY 1980). No obstant, igual que passa a moltes Cíclades septentrionals, cap el 2000 aC, el poblat del Cint s'abandona i l'ocupació no es reprèn fins el 1400 aC, ja en època micènica. Els nous pobladors habiten ara la plana oest, precisament el sector que després constituirà l'àrea principal del santuari d'Apol·lo. L'hàbitat mostra una grau de complexitat social força elevat, indicador de l'existència d'una societat jeràrquica que manté contactes més enllà de les illes veïnes (FARNOUX 1993) (Fig. 3). Les troballes de materials importats del Proper Orient

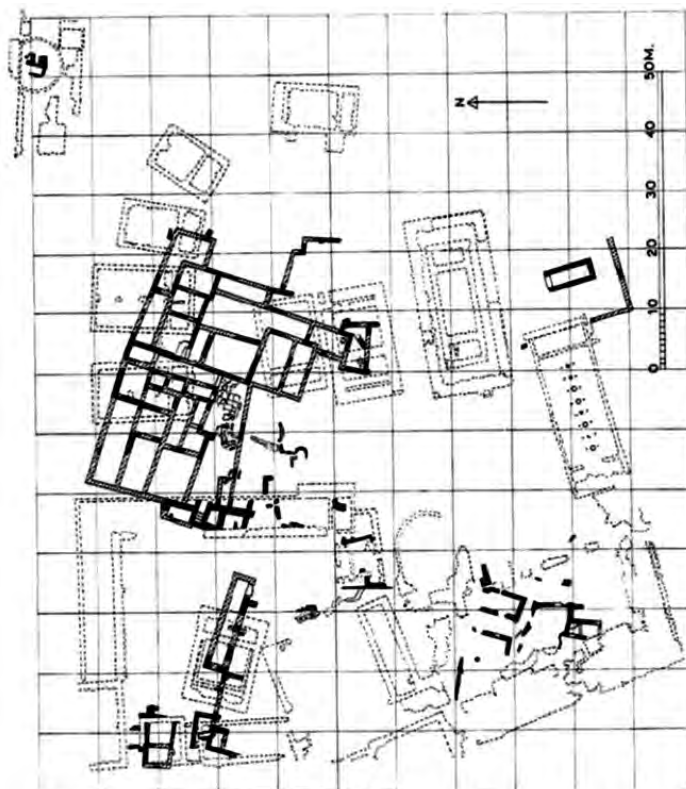

Fig. 3. Hàbitat micènic

—ivoris, escarabeus, estatuetses de bronze, cilindre-segells— demostren que Delos formava part de les xarxes comercials del moment, concretament de la ruta que connectava el Mediterrani oriental amb l'Àtica i Eubea a través de la cadena ciclàdica est. És a dir, una posició insular semblant a la d'època històrica, que no obstant no és comparable degut Dls factors variables implicats deriven de circumstàncies històriques diferents (DAVIS 1982).

Efectivament, si examinem diacrònicament els paràmetres variables que van incidir en el desenvolupament de l'illa en època històrica, podem identificar dos factors aleatoris que van marcar la insularitat de Delos. El primer, d'ordre mític-religiós, correspon a la condició sagrada de Delos com a lloc de naixement d'Apol·lo. El segon, d'ordre polític-econòmic, deriva de la decisió de convertir l'illa en port franc en el s. II aC quan Roma cedeix novament la gestió del santuari a Atenes. Els dos factors van ser decisius en la manera com els habitants de Delos van transformar les condicions insulars en elements generadors de riquesa i benestar (Fig. 4).

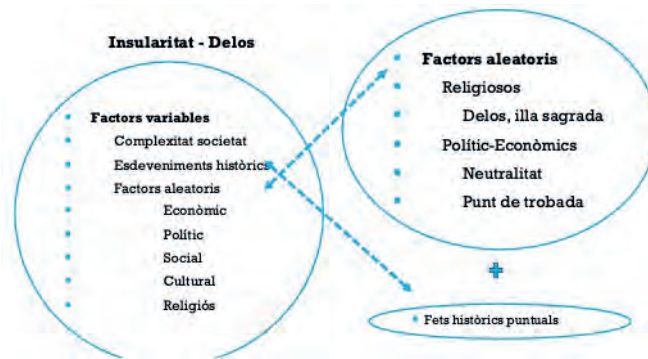

Fig. 4. Factors variables

3.1. Delos, l'illa sagrada d'Apol·lo

Sens dubte, el fet que Delos fos considerada l'illa d'Apol·lo constitueix el factor més determinant, ja que va modificar tant la situació interna de l'illa com la seva percepció externa. Delos formava part de la topografia religiosa grega i això li atorgava un estatus especial, una singularitat que la diferenciava d'altres illes. La sacralitat li va permetre assolir un prestigi i una influència social i cultural que mai hagués aconseguit a partir dels seus propis recursos, i li va reportar grans beneficis econòmics. Podríem dir que, gràcies a la sacralitat, va poder superar les limitacions naturals.

No obstant, la documentació arqueològica no possibilita encara la reconstrucció del procés que la va convertir en l'illa d'Apol·lo. Se'n sap molt poc de la situació de Delos entre el 1200 i el 800 aC, data que marca l'inici del poblament històric (GALLET DE SANTERRE 1958; MAGADÁN 1992). No podem afirmar que l'illa estès deshabitada durant aquest interval de quatre segles, ja que

troballes disperses a l'àrea del santuari i certs materials del dipòsit trobat sota el posterior temple d'Àrtemis, l'anomenat “Tresor de l'Artemision”, inclouen objectes que pertanyen a aquesta etapa (GALLET DE SANTERRE; TRÉHEUX 1947). Ara bé, només a partir de la segona meitat del s. VIII aC podem parlar d'una comunitat establerta al voltant d'un lloc de culte, doncs la presència d'ofrenes votives així ho indica (EARLE 2010). La tipologia de les ofrenes —ceràmica, figures d'animals i humanes de bronze, trípodcs de bronze— (DUCAT; AMANDRY 1973; ROLLEY 1973), no permet establir, però, si el culte correspon a Apol·lo (MAZARAKIS; AINIAN 1997, 179-183).

Sovint s'ha intentat compensar aquesta indefinició a través de les mencions literàries, que presenten però un greu problema cronològic. Ni les referències a Delos a l'*Odissea* (MARKS 2016), a Hesíod (WEST 1967; RICHARDSON 1981, 3), o al poema de Teognis de Megara⁷ es poden datar amb seguretat. Tampoc podem fixar amb exactitud la data de redacció de l'*Himne a Apol·lo* (WEST 2003, 9-12). I el mateix cal dir de les possibles representacions de l'episodi de l'estada de Teseu a Delos en algunes ceràmiques. Si exceptuem l'escena en una enècoa tardo-geomètrica del British Museum, procedent d'Etrúria, datada per estil i detalls iconogràfics entre el 700 i el 680 aC (COLDSTREAM 1968)⁸, fonts escrites i iconogràfiques arriben com a màxim a la segona meitat del s. VII i, la majoria, al s. VI aC (BISSET 2011).

De fet, si hom examina amb cura la documentació arqueològica, podem distingir tres etapes en l'evolució del santuari (ÉTIENNE 2002, 2018; MORETTI 2019). La primera correspondria al període entre el s. VIII i la meitat del s. VI aC (JOCKEY 1996; ANGLIKER 2017; FROST 2018). En aquesta etapa, marcada per la influència primer de l'illa de Naxos i després de la de Paros, el santuari ocuparia una posició semblant a la d'un santuari extraurbà arcaic, un lloc neutral on els grups aristocràtics ciclàdics competien per la preeminència (PROST 2014) (Fig. 5).

Tan sols a partir de la segona meitat del s. VI aC, amb les intervencions polítiques de Polícrates de Samos i de Pisístrat d'Atenes, es pot parlar d'un santuari d'àmbit joni (OLIVIERI 2014). Finalment, a partir del control atenès del san-

7. *Odissea*: referència a la palmera al costat de l'altar (Δήλω ποτε τοῖον Ἀπόλλωνος παρὰ βωμῶ φοίνικος νέον ἔρνος ἀνερχόμενον ἐνόησα (Hom. *Od.* 6, 162). Hesíode: competició entre Homer i Hesíode a l'illa (ἐν Δήλωι τότε πρῶτον ἐγὼ καὶ Ὅμηρος αἰοῖδοι μέλλομεν, ἐν νεαροῖς ὕμνοις ῥάναντες αἰοιδῆν, Φοῖβον Ἀπόλλωνα χρυσάορον ὃν τέκε Λητώ, Hes. *Fr.* 357). Teognis de Megara: naixement d'Apol·lo a Delos (Φοῖβε ἄναξ, ὅτε μὲν σε θεὰ τέκε πότνια Λητώ, φοίνικος ῥαδινῆς χερσὶν ἐφαγαμένη, ἀθανάτων κάλλιστον, ἐπὶ τροχοειδέϊ λίμνῃ, πᾶσα μὲν ἐπλήσθη Δήλος ἀπειρεσίη ὀδυῆς ἀμβροσίης, ἐγέλασσε δὲ γαῖα πελώρη γήθησεν δὲ βαθὺς πόντος ἀλὸς πολιῆς, Thgn. 5 – 10).

8. Es tracta de l'enècoa British Museum 1849.0518.18, adquirida l'any 1849, procedent d'una col·lecció privada de Florència, la col·lecció Pizzati. Sens dubte la enècoa deuria formar part de l'aixovar funerari d'una tomba etrusca, raó per la qual inicialment es va considerar de producció local. Coldstream va assenyalar ja les característiques euboïques de la peça, indicant però que podria haver estat fabricada per un ceramista euboic a Etrúria o a Cumes. L'escena presenta cinc personatges que dansen, portant remes a la mà i corones. Aquests detalls, juntament amb la presència d'una grua, semblen indicar que els personatges es poden identificar amb Teseu, Ariadna i els seus companys dansant la *geranos* a Delos.

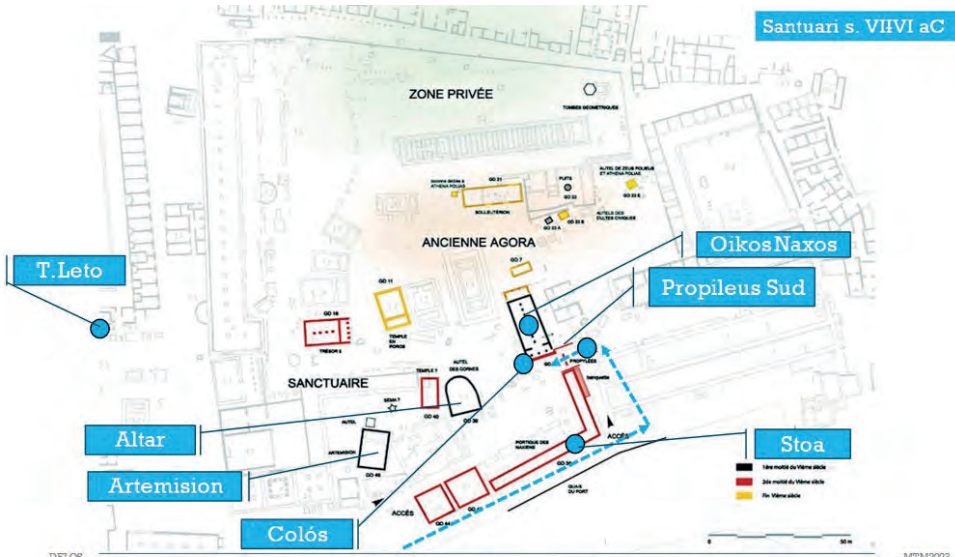

Fig. 5. El Santuari d'Apol·lo en la primera etapa (s. VII-VI aC)

tuari en el s. v aC, Delos es pot considerar un santuari panhel·lènic. És en aquesta tercera etapa, en particular en el període de la independència de l'illa (314-167 aC), quan Delos sabrà explotar en benefici propi els avantatges derivats de la sacralitat i inviolabilitat de territori (Fig. 6).

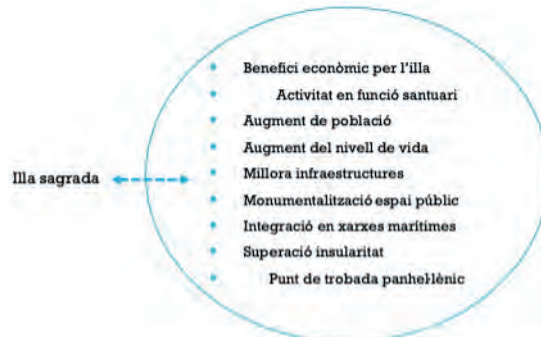
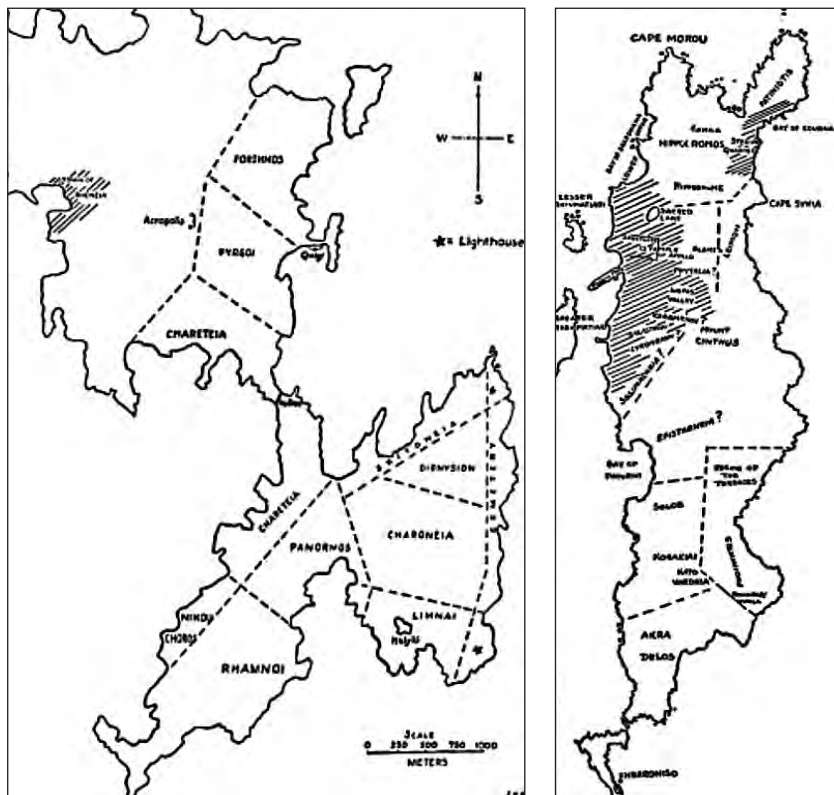

Fig. 6. Beneficis derivats de la sacralitat

L'explorà fins el punt que, en època romana, el gramàtic Ateneu de Nàucratis (s. II-III dC) qualificarà els habitants de Delos de "paràsits del déu", partint d'una cita del comediògraf del s. II aC, Critó, en el poema *Φιλοπράγμων*, 'el manfla' (Crito Com. F3 ll. 4-8 K-A a Ath. 4.173a-b). Ateneu reproduïx el passatge on s'expliquen les tres raons per les quals tot paràsit vol anar a Delos, el paradís dels ociosos. Primer, l'existència d'un mercat amb tota mena de menjar (*εὖψων ἀγοράν*); segon, una població vagarosa (*παντοδαπὸν ὄρμουσιν ὄχλον*), i tercer els habitants de l'illa, que són paràsits del déu (*παρασίτους τοῦ θεοῦ τοὺς Δηλίους*). El passatge s'acostuma a interpretar en

sentit negatiu per ressaltar l'extrema dependència dels habitants de Delos de l'activitat del santuari. No obstant, és possible que l'expressió originalment fes referència a la manutenció pública sense cap mena de càrrega negativa (KONSTANTOKOPOULOU 2017, 228-230).

De fet, el parasitisme a Delos fou en realitat conseqüència de la bona gestió del santuari d'Apol·lo i dels seus recursos per part dels organismes encarregats del seu funcionament. Aquests organismes, implantats per Atenes durant el primer període de domini atenès (CONSTANTAKOPOULOU 2007; CHANKOWSKI 2008) i mantinguts després, amb petites modificacions, en l'etapa d'independència (VIAL 1984), van saber optimitzar els recursos de l'illa, treure'n rendiment i, alhora, potenciar els diferents tipus d'ingressos del santuari, que es va convertir en el motor econòmic de Delos (CHANKOWSKI 2019, 67-101). Cal tenir en compte que, en aquell moment, el santuari d'Apol·lo no es limitava a l'àrea sagrada estricta dels temples, sinó que incloïa nombroses propietats agrícoles i ramaderes a Delos, així com a Renea i al sector sud-oest de Míconos (KENT 1948; LE DINAHET 1983) (Mapa 11), a més d'immobles a l'àrea urbana de Delos. Una part de les propietats es destinaven a les necessitats pròpies del santuari —sacrificis, ofrenes, festivals, manteniment personal—, però la majoria es llogaven a particulars a canvi de rendes anuals.

Mapa 11. Finques agrícoles i ramaderes propietat del santuari d'Apol·lo (a Renea i a Delos)

Durant el període de la independència, els beneficis derivats d'aquest sector oscil·laven entre les 3000 i 4000 dracmes, una quantitat prou considerable. El mateix passava amb els immobles. Cases, botigues, tallers i magatzems es llogaven a particulars, que pagaven igualment rendes anuals. D'altres immobles romanien en mans del santuari, que actuava aleshores com a promotor comercial i artesanal (CHANKOWSKI 2019, 235-293).

Als ingressos procedent de les rendes, s'hi afegien les donacions al santuari (TULLY 2020), les ofrenes en metalls preciosos (PRÊTE 2014), i els guanys derivats de les taxes que gravaven totes les operacions mercantils, el tràfic portuari i les transaccions econòmiques: l'ús de les infraestructures portuàries, l'ús de cabestrant, les operacions de càrrega i descàrrega, els punts de venda de mercaderies, les mercaderies en trànsit, i les multes derivades de l'incompliment de les normes establertes (CHANKOWSKI 2019, 103-138). Una altra font d'ingressos provenia de la venda o revenda d'articles propietat del santuari o reciclats dels sacrificis i ofrenes. Així, el santuari treia un bon profit de la venda de la pell dels animals sacrificats, dels peixos del Llac Sagrat (EPHREM 2019), d'animals vius propietat del santuari, de porquets per a les purificacions, dels fems de coloms, i de la revenda d'àmfores buides i material de construcció sobrant, ja fos fusta, teules o pedra (BRESSON 2006; CHANKOWSKI 2012).

El capital acumulat es repartia en dues partides (CHANKOWSKI 2019, 375-396). Una part, constituïda per moneda i ofrenes valuoses, s'immobilitzava com a fons de reserva i l'altra es posava a disposició de particulars i ciutats en forma de préstecs, que normalment s'atorgaven a 5 anys amb un interès anual d'un 10% (MIGEOTTE 2013). D'aquesta segona partida, un percentatge es destinava a la caixa pública del santuari, amb la qual es finançaven activitats locals o obres urbanes extraordinàries, com ara la construcció del teatre, on s'hi van invertir 13.300 dracmes, uns 2'2 talents (CHANKOWSKI 2019, 67-101).

Ara bé, els avantatges que proporcionava la sacralitat no es limitaven a l'àmbit econòmic. A nivell urbanístic es traduïa en l'existència d'una àrea closa, on s'alçaven els temples d'Apol·lo i Àrtemis, a la qual només s'hi accedia per dur a terme ofrenes i sacrificis. Ja des d'un començament aquest sector va ser objecte d'intervencions arquitectòniques de prestigi per part de les illes i ciutats que aspiraven a dominar políticament el santuari. L'avinguda dels lleons, l'*oikos* i el colós de Naxos o el Monument dels Hexàgons de Paros en són mostra de l'etapa ciclàdica, mentre que els *oikoi* de Ceos, Carist, Míconos i Andros (HERBIN 2018) o la construcció del *Porinós Naós* per part d'Atenes ho serien de l'etapa jònica (BRUNEAU; DUCAT 2005). Atenes reafirmaria el seu control en l'etapa panhel·lènica amb l'edificació del Gran Temple d'Apol·lo i el Temple dels Atenesos (TRÜMPER 2016). Més endavant, en època hel·lenística, reis i particulars mostraren el seu respecte pel déu a través d'ofrenes monumentals, com els pòrtics que es van construir al voltant de l'àrea sagrada o les columnes votives i ofrenes que guarnien la via sagrada i altres accessos al santuari (DILLON; BALTES 2013; HERBIN 2014; 2020). Tot això va transformar la urbanística religiosa de l'illa, monumentalitzant l'espai sagrat i augmentant encara més el prestigi del santuari (Fig. 7).

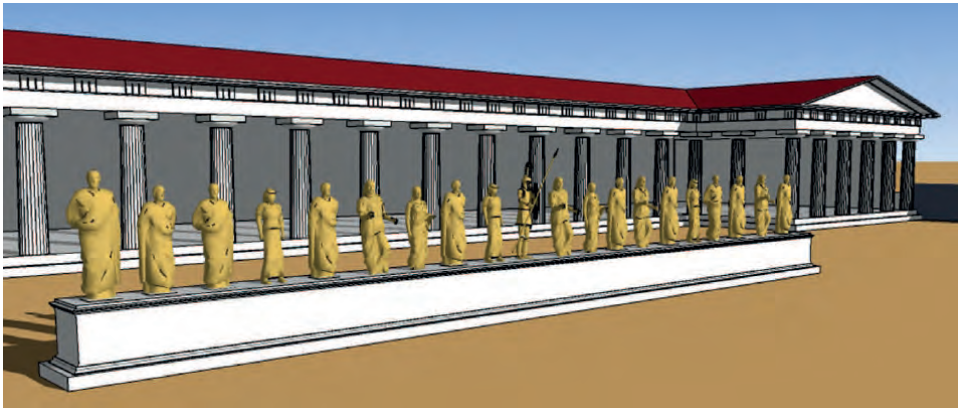

Fig. 7. Reconstrucció del Pòrtic d'Antígon Gònatas

El sector públic no va ser objecte de l'everguetisme en la mateixa mesura que el religiós. Nícias va comprar els terrenys de l'Hipòdrom per 10.000 dracmes el 426 aC, Mitrídates V del Pont va pagar el 130 aC una nova palestra, i Ptolomeu IX va sufragar el 110 aC la construcció d'una nova galeria coberta (*xyste*) al gimnàs (BRUNEAU; DUCAT 2005). En general, però, la majoria dels edificis públics es van finançar amb recursos propis (MORETTI 2015) (Fig. 8).

Fig. 8. Distribució edificació segons finançament

En canvi, en el sector privat, Delos presentà un urbanisme determinat indirectament per la sacralitat de l'illa. El caràcter inviolable del santuari feia innecessària l'existència d'una muralla, la qual cosa permetia l'extensió de l'hàbitat en qualsevol direcció, igual que l'eliminació de la zona de necròpolis arrel de les dues purificacions efectuades per Atenes i la prohibició de morir a l'illa (ANTONIADIS 2019; OLIVIERI 2020). Aquest fet explica el caràcter obert i poc planificat de la topografia urbana de Delos, que s'escampa al llarg de la plana est i oest i pels turons als peus del Mont Cint, encerclant l'àrea sagrada del santuari (Fig. 9)

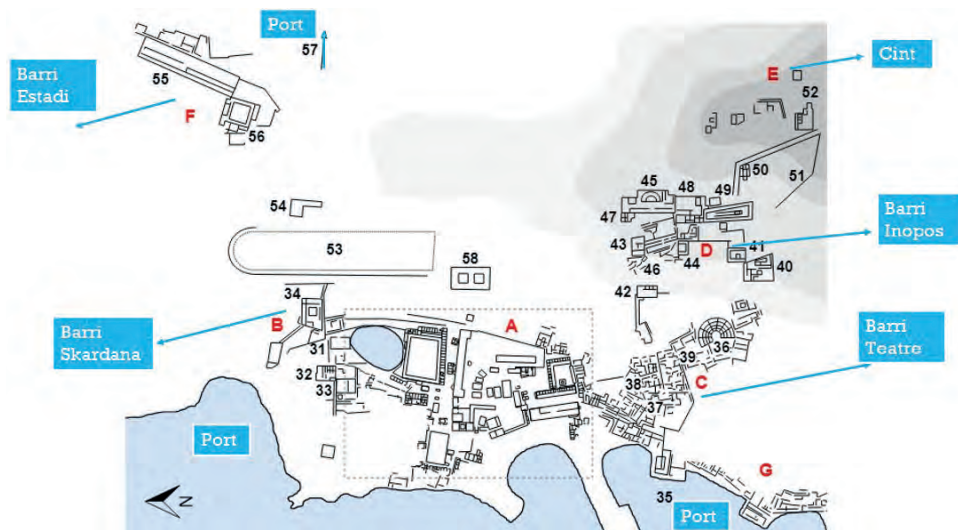

Fig. 9. Barris principals de la ciutat en època hellenística

L'antiga àrea de necròpoli estava situada segurament al nord, tant a l'est com a l'oest del santuari. En el sector oest, les excavacions franceses van trobar tombes de l'Edat del Bronze que van ser respectades per la purificació, probablement per haver-se associat al passat mític i formar part, consegüentment, de la topografia sagrada de Delos. La més coneguda és la tomba que inicialment es va identificar amb la *Theke* d'Heròdot (Hdt. IV, 35) o tomba de les Verges Hiperbòries Opis i Argé (SALE 1961; ROUX 1973)⁹. El fet que aquestes tombes —micèniques i arcaïques— s'hagin conservat indica que la segona purificació fou respectuosa amb la topografia sagrada del santuari¹⁰, i que només es van traslladar a Renea les tombes considerades no rellevants (BRUNEAU et al. 1998, 84-91). Tal com explica Tucídides (Thuc. III, 104), cossos i

9. Manquen restes epigràfiques que confirmen la identificació. El mateix passa amb el *Sema* o tomba de les verges hiperbòries Hipèroque i Laodice, que Heròdot situa dins del recinte sagrat, a l'esquerra del temple d'Àrtemis, en el sector sud del santuari.
10. Set tombes d'època geomètrica i arcaïca es van descobrir al sud-est del recinte dedicat a Ani, l'heroi mític de l'illa. No obstant, la relació entre l'*Archegeion*, el santuari construït en el s. VI aC en honor de l'heroi, i les tombes no es pot confirmar totalment (BRUNEAU et al. 1998, 84-85).

aixovars foren enterrats en un fossar comú en terres propietat del santuari a la costa oriental de la meitat sud de l'illa de Renea, la famosa 'trinxera de purificació' (RHOMAIOS 1929; PAPADOPOULOU 2020). Allà s'estendria la necròpoli de Delos fins època bizantina (COUILLOU 1974). Podríem dir que, amb aquesta intervenció religiosa-política, la sacralitat de Delos va transcendir més enllà dels límits geogràfics insulars estrictes.

En la topografia urbana, hi tenien igualment una presència especial les instal·lacions preparades per acollir peregrins i visitants, en especial durant les celebracions dels festivals, que en època hel·lenística incloïen, a més de les Dèlia, noves festivitats promocionades pels monarques hel·lenístics (SOSIN 2014; TULLY 2020), que tot i no ser festivals públics pròpiament, multiplicaven el possible nombre de visitants. L'existència d'una població flotant important s'ha de considerar per tant un aspecte més de la condició sagrada de l'illa, que va repercutir tant en l'àmbit econòmic com urbanístic.

3.2. Delos, port franc

L'any 168 aC es va produir un fet polític que va marcar la història posterior de l'illa de Delos. La derrota del rei macedoni Perseu davant les tropes romanes a la batalla de Pidna va obrir als romans el domini de Grècia, consolidat definitivament amb la destrucció de Corint el 146 aC. No obstant, a partir del 167 aC Roma ja havia començat a intervenir en els afers grecs. Aquell any el Senat Romà va cedir el control de Delos a Atenes, va declarar l'illa port franc, i va expulsar els ciutadans que van ser substituïts per clerucs atenesos (ROUSSEL 1916). Tot i que les raons concretes del desplaçament forçat de la població no estan clares, l'efecte combinat de les tres disposicions va transformar les condicions d'insularitat de Delos en introduir dintre dels paràmetres variables agents externs que a la llarga van modificar també els paràmetres estables.

El primer paràmetre afectat fou el de la població. Els ciutadans que fins aleshores constituïen la base de la població de Delos van ser expulsats i desplaçats a Aquea. Probablement, l'expulsió es va limitar als estrats més elevats de la població, l'elit, potser unes 1000 persones, mentre que la població treballadora va romandre a l'illa (GETTEL 2018). Malauradament, falten dades per establir quina podria ser la població de Delos abans del decret i deduir quin percentatge fou desplaçat i quin va romandre¹¹. En qualsevol cas, grà-

11. No hi ha acord sobre el possible nombre d'habitants de l'illa de Delos en les diferents etapes de la seva història. Les estimacions que s'han fet, especialment per l'etapa independent, varien molt. Les xifres més altes que es proposaven abans, fins a 20.000 habitants, s'han reduït els darrers anys. Les màximes actuals oscil·len entre els 8.000 i el 6.500, mentre que les mínimes van dels 2.600 als 5.200. La diferència rau en el còmput de la població masculina adulta, xifrada darrerament entre 1000 i 1200 aproximadament, al qual s'hi ha d'afegir les dones, nens, esclaus i metecs, més la població flotant. Per a les diferents estimacions vegeu BRUNEAU 1970; CONSTANTAKOPOULOU 2017, 60-62; REGER 1994; i VIAL 1984, 1999, i 2007.

cies a la documentació epigràfica (TRÉHEUX et al. 2023) sabem que, durant el segon període de domini atenès, la població de l'illa es va modificar substancialment. La base de la nova població la formaven els clerucs vinguts de l'Àtica, a més de grups atenesos de classe social més elevada, que van assumir els càrrecs de gestió del santuari i del flux comercial. Paral·lelament, mercès a les facilitats que el Senat romà ofería a qui s'hi volgués instal·lar, es van establir a Delos gentes de tota la Mediterrània i més enllà, majoritàriament mercaders involucrats en el comerç a llarga distància i practicants de diferents oficis.

De fet, si les estimacions fetes a partir de la documentació epigràfica són certes, el volum de població forana a Delos era molt elevat, un 70 % de la població resident (ROVAI 2020). D'aquest 70%, gairebé un 40% el formaven itàlics procedents de Roma, Nàpols, Praeneste, Tarent i Heraclea de Lucània, per citar els indrets més representats (HASENOHR 2002a; 2021; POCETTI 2016). Als itàlics els seguien en nombre els siris i fenicis, egipcis, jueus, samaritans, perses i àrabs, arribats de punts tan llunyans com Gerrae al Golf Pèrsic i Mineae al Iemen, a qui cal afegir grecs vinguts de diferents regions del continent, les illes i l'Àsia Menor (TRÉHEUX 1992). El mosaic lingüístic, cultural i religiós resultant d'aquesta situació contrasta amb la relativa homogeneïtat de les etapes anteriors, quan la població estrangera era una minoria. A la població resident s'hi ha de sumar a més la població flotant i en trànsit lligada al comerç, que en aquesta etapa superava el nombre de visitants arribats per participar en els festivals i rituals del santuari.

Com és evident, l'augment de població va tenir com a conseqüència immediata l'ampliació del nucli urbà. És en aquesta etapa que la ciutat de Delos assolí la seva màxima extensió (95 ha) (BRUNEAU 1968) (Fig. 10). A més de l'extensió, també va augmentar la densitat d'ocupació, ja que àrees properes al santuari abans destinades a horts i jardins van passar a acollir habitatges. L'expansió no es va fer de manera planificada, de tal manera que Delos és de les poques ciutats hel·lenístiques que no presenta una planimetria ortogonal, si exceptuem el barri oriental. Cal recalcar que els habitatges no eren únicament àrees residencials. La necessitat d'aprofitar l'espai disponible va fer que tant les grans residències com les cases més modestes comptessin amb sectors dedicats a botigues, magatzems i tallers, accessibles des de la via pública, així com habitacions de lloguer en el pis superior amb entrada pròpia des del carrer (TRÜMPER 2005; 2007; ZARMAKOUPI 2020).

D'altra banda, les necessitats derivades dels intercanvis comercials van obligar a augmentar les àrees destinades al comerç: instal·lacions portuàries, magatzems, tallers i àrees de venda de productes (INTERDONATO 2007; KARVONIS 2008). Per poder fer front a aquestes necessitats es va decidir ampliar artificialment el sector al voltant del Port Sagrat. Això va permetre la instal·lació en aquest sector de noves àgores i edificis de magatzems i tallers, com ara l'Àgora de Teofraste (MERCURI 2008) o l'Àgora dels Competaliastes, lloc de trobada dels comerciants itàlics aplegats al voltant del culte dels *Lares Compitales* (HASENOHR 2002b). Igualment, d'altres àgores i establiments comercials pels

Fig. 10. Delos en el moment de màxima extensió urbana

mercadors estrangers es van anar edificant al nord i sud del santuari d'Apol·lo (MARC 2000). Les més ben conegudes, l'Àgora dels Itàlics i l'Establiment dels comerciants de Beirut, responen a un model d'edifici de transaccions comercials, que combinava les activitats comercials i bancàries amb les de lloc de reunió, acollida i santuari (HASENHR 2022; TRÜMPER 2011 i 2022).

En l'àmbit religiós, la multiculturalitat de la població de Delos es va traduir en la construcció de santuaris i temples de divinitats estrangeres, de tal manera que a l'illa alternaven els santuaris de divinitats gregues (BRUNEAU 1970) amb d'altres de llatines (HASENHR 2003), egípcies i semítiques. Destaquen en aquest sentit els grans temples de Serapis (BRUN-KYRIAKIDIS 2023), Isis, el de les divinitats sirianes Hadad i Atagartis (SIEBERT 1968), i una possible sinagoga samaritana (MATASSA 2007; TRÜMPER 2020). Així mateix, en consonància amb l'orientació marítima, es documenten a l'illa a partir d'aquesta etapa santuaris de divinitats gregues associades a la navegació, cas dels Diòscurs i dels Cabirs, que es van instal·lar en el sector sud de la ciutat, prop de la badia de Fourni (BRUNEAU 1970, 379-399).

L'augment de població va tenir alhora conseqüències negatives per l'illa. Primerament, l'ampliació de l'habitatge es va fer a costa d'àrees que abans es destinaven a horts, jardins i prats, que complementaven els recursos de les zones agrícoles. I, en segon lloc, la orientació estrictament comercial de Delos va promoure el sector de manufactures en detriment de l'activitat agrícola i ramadera (BRUNEAU et al. 1998, 34-50). En conseqüència, l'explotació de les finques agrícoles va minvar i això va suposar una disminució de la producció local. Delos ara havia d'importar més productes de l'exterior, tant per causa de l'augment de la població, com per la disminució de la producció local (REGGER 1993). En aquest sentit, l'alteració de l'equilibri que havia existit entre població i recursos, i per tant l'alteració dels factors estables, va introduir un element desestabilitzant en els paràmetres de la insularitat, que es va fer evident quan els factors variables de caràcter polític van canviar més endavant en el s. I aC.

En general, cal dir que, malgrat que el santuari d'Apol·lo continuava sent el principal propietari de finques agrícoles, els ingressos que abans obtenia de les finques, els lloguers i els préstecs havien minvat, car el sector privat havia assumit el control d'alguns àmbits que abans eren exclusius del santuari. En particular, la concessió de l'*atèleia* (ἀτέλεια), l'exempció d'impostos a naus i mercaderies, va reduir els ingressos del santuari procedents del sector marítim, que havien constituït la partida més important durant l'etapa de la independència, per bé que aquesta concessió fos la causa directa de la gran riquesa de l'illa en els s. II-I aC. La diferència reia en què aquesta riquesa ara estava més repartida. Gran part del capital estava en mans privades. El santuari d'Apol·lo ja no era l'únic en beneficiar-se de l'explotació de la insularitat.

Evidentment, no es pot negar que el període del segon domini atenès fou el de màxim esplendor de Delos i que aquest esplendor es deu a la combinació d'unes circumstàncies polítiques excepcionals amb l'estatus d'illa sagrada que ja tenia Delos des d'època arcaica (BRUNEAU et al. 1996; RAUH 1992). Els darrers anys s'ha subratllat amb insistència que Delos va ser un dels primers "hubs" de la Mediterrània. I és ben cert. Delos es va convertir en els s. II-I aC en el port comercial més important d'aquell moment, però ho va ser perquè van coincidir un seguit de factors aleatoris que van propiciar un desenvolupament econòmic sense precedents i una gran riquesa pels habitants, com mostren les luxoses residències privades construïdes aleshores, decorades amb mosaics, pintures i escultures de gran qualitat (TRÜMPER 1998).

El primer factor aleatori fou, naturalment, la consideració de port franc per part de Roma en detriment de l'illa de Rodas, abans aliada i ara enemiga de Roma. El segon, la destrucció de la ciutat de Corint, que podia haver actuat de pont comercial entre Orient i Occident, esdeveniment que s'afegia a la desaparició de Cartago com a potència comercial a Occident. En tercer lloc, la crisi de l'imperi Selèucida i la disminució del control ptolemaic sobre l'Egeu, que convertia Delos en l'únic port amb infraestructures potents entre l'Orient i Roma. Un Orient que Roma ja començava a dominar un cop creada la província d'Àsia (129 aC). Delos es trobava precisament en la ruta més

curta entre la nova província d'Àsia i l'Adriàtic. L'opció era la més viable per Roma, i Delos ho va saber aprofitar. Estrabó reconeixia explícitament que Delos estava situada en el punt ideal per qui volés viatjar de la península itàlica o Grècia a l'Àsia (έν καλῷ γὰρ κεῖται τοῖς ἐκ τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Ἀσίαν πλέουσιν, Str. 10.5.4), mentre que Plini el Vell assegurava que el mercat de Delos era famós arreu del món (*concelebrante toto orbe*, Plin. *HN* 34.9). Fins i tot, l'escriptor romà del s. II dC Sext Pompeu Fest considerava que l'illa era “el centre comercial més important de tot el món conegut” (*Maximum emporium totius orbis terrarum*, Phaest. M 122) (Fig. 11).

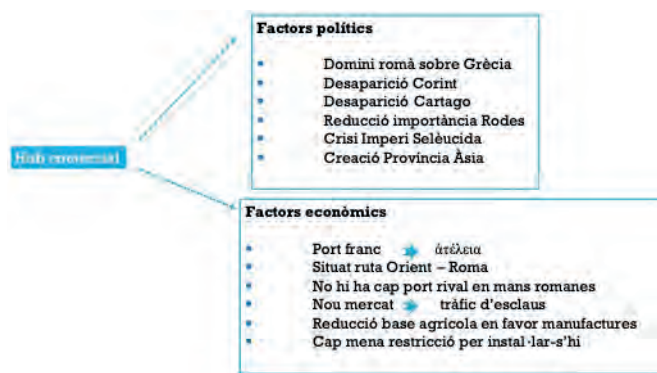

Fig. 11. Factors variables de la segona etapa de domini atenès

Tanmateix, el tràfic comercial que ara passava per l'illa era una mica diferent de l'anterior. El producte estrella d'aquesta etapa era la venda d'esclaus, negoci que estava en mans de lliberts i esclaus itàlics (HASENOHR 2017), juntament amb els productes de luxe, molts dels quals es fabricaven també a l'illa (BRUN 2000). Les excavacions de les cases del barri a l'est del santuari han posat al descobert l'existència de tallers de tintura de porpra (BRUNEAU 1969; LYTLE 2007), vidre (NENNA 1999), perfums (BRUN 1999; 2000; REGER 2005), flautes (BÉLIS 1998) i tèxtils, al costat de tallers d'escultura i terracotes (BARR-SHARRAR 1998), molins d'oli i de farina, i magatzems on es guardaven cereals i vi, demostrant que l'illa era tan receptora com exportadora de productes. Les associacions de comerciants presents a Delos (TRÜMPER 2006; MAILLOT 2012) actuaven d'intermediaris en unes transaccions comercials que es veien afavorides, com havia passat ja en les etapes anteriors, pel fet que Delos era territori sagrat i, per tant, en certa manera Apollo actuava de garant dels acords. Sens dubte, la sacralitat de l'illa conferia una garantia suplementària d'acompliment de l'acord, que feia confiar en la rectitud de la transacció (PADILLA 2020).

Aquest període de gran activitat econòmica, en el qual Delos va saber treure benefici de la seva posició insular, va acabar de manera violenta en el decurs de les guerres mitidràtiques amb el saqueig del santuari per part de Menofaneses, general de Mitídrat IV del Pont, que va massacrar una part de la població i la resta la va esclavitzar. Uns anys més tard, l'any 69 aC, el pirata Atene-

dor, aliat de Mitídrates, va saquejar novament l'illa. Encara que Roma va confirmar la condició de port franc l'any 58 aC (NICOLET 1980), Delos no es va recuperar dels dos atacs, car les circumstàncies històriques eren diferents. Pompeu havia conquerit el Llevant el 67 aC i ara Roma controlava directament els ports de la Mediterrània oriental, on arribaven els productes de l'interior d'Àsia i de les rutes caravaneres del desert. Uns quants anys després, el 30 aC, Alexandria es sumava a la llista i la ruta Egipte-Roma via Creta s'imposava sobre la de Delos.

Malgrat tot, Delos no va quedar deserta en època romana (LE QUÉRÉ 2018a). La famosa expressió *Delos àdelos*, "Delos invisible", tan freqüent entre els escriptors d'època romana (YPSILANTÍ 2010), no respon exactament a la realitat. A un nivell més reduït, l'illa continuava formant part de les rutes comercials de l'Egeu i el santuari actiu. El culte va romandre en activitat fins el s. III dC, tot i que l'àrea sagrada es va reduir al sector al voltant del temple d'Apol·lo, en destinar-se gran part de l'antic recinte a construccions públiques i privades (LE QUÉRÉ 2018b). Les modificacions urbanístiques, les importacions i l'activitat arquitectònica assenyalen que l'illa podia mantenir encara un cert grau de prosperitat a partir dels factors estables i del manteniment de la seva condició d'illa sagrada.

4. Conclusions

L'anàlisi precedent mostra que l'aplicació del concepte d'insularitat a la investigació històrica del món antic aporta perspectives que milloren el coneixement de les comunitats insulars. Concretament, la distinció entre paràmetres estables/permanents i variables/aleatoris ajuda a reconèixer els mecanismes interns i externs que poden intervenir en la constitució i evolució d'un nucli insular. En el cas de l'illa de Delos, l'examen dels paràmetres estables i variables indica que foren els factors variables els més determinants en l'evolució històrica de l'illa. Aquests paràmetres variables, concretament la sacralitat de l'illa i la condició de port franc atorgada pels romans en el s. II aC són els que van permetre a Delos assolir una posició de preeminència social, religiosa i econòmica en el conjunt del món grec, és a dir treure profit de la insularitat. Sense la incidència dels paràmetres variables, Delos hagués estat una illa més de les Cíclades, això sí, no gaire diferent d'altres de més grans i extenses, ja que les condicions naturals de Delos no eren tan negatives com ens fan suposar els textos literaris. L'illa presentava certament limitacions quant al nombre d'habitants i capacitat d'explotació dels recursos naturals, però aquestes limitacions quedaven compensades pels avantatges derivats de la presència de bons punts d'ancoratge i de la seva situació en el segment oriental de les Cíclades, la ruta principal de comunicació entre l'Egeu oriental i el continent grec. Tal com demostra la situació durant el període d'independència de l'illa, una bona gestió dels recursos agrícoles, ramaders i marítims assegurava un grau de prosperitat i autosuficiència prou

elevat. Possiblement, la imatge actual de Delos, una extensió de murs blancs sobre una superfície erma i rocallosa, castigada pel sol i pel vent, ha incidit de manera negativa en la valoració del seu potencial.

LLISTAT DE MAPES I FIGURES

Mapa 1: Situació de Delos a l'Egeu (elaboració pròpia a partir de Google Maps)

Mapa 2: Les Cíclades (elaboració pròpia)

Mapa 3: El grup Renea-Delos-Míconos (Font: Internet accés lliure)

Mapa 4: Intervisibilitat insular (elaboració pròpia a partir mapa accés lliure a Internet)

Mapa 5: Intervisibilitat dels santuaris d'Apol·lo (elaboració pròpia a partir de Google Maps)

Mapa 6: Relleu de l'illa de Delos (elaboració pròpia a partir del mapa al web de Delos de l'Escola Francesa d'Atenes: <https://www.efa.gr/delos/>)

Mapa 7: Ports i ancoratges de Delos (font: Nakas 2022, Fig. 3.3)

Mapa 8: Port actual (A) i port antic de Delos (B) (font: Desruelles et al. 2015, Figs. 4-5)

Mapa 9: Punts d'ancoratge en funció del calat de les naus (font: Nakas 2022, Fig. 3.17)

Mapa 10: Punts d'aigua, paisatge i recursos de l'illa de Delos (font: Brunet 1999, Fig. 1)

Mapa 11: Finques propietat del santuari a Delos i a Renea (Font: Kent 1948, Figs. 3 i 5)

Figura 1: Diagrama. Paràmetres estables i variables (elaboració pròpia)

Figura 2: Recreació d'un mas de la zona sud de Delos (font: web de Delos de l'Escola Francesa d'Atenes: <https://www.efa.gr/delos/>)

Figura 3: Plànol de l'hàbitat d'època micènica (font: Bruneau-Ducat 2005, Fig. 23)

Figura 4: Diagrama dels factors variables (elaboració pròpia)

Figura 5: Plànol del santuari en els segles VII-VI aC (elaboració pròpia a partir de plànol al web de l'Escola Francesa d'Atenes: <https://www.efa.gr/delos/>)

Figura 6: Diagrama: Beneficis derivats de la sacralitat (elaboració pròpia)

Figura 7: Reconstrucció de l'accés sud de la via sagrada, amb el Pòrtic d'Antígon Gònatas al fons i estàtues honorífiques davant (font: Herbin 2014, Fig. 5)

Figura 8: Distribució d'edificis públics segons finançament (reelaboració pròpia a partir de Moretti 2015, Fig. 2)

Figura 9: Barris principals de la Delos hel·lenística (elaboració pròpia a partir de plànol al web de Delos de l'Escola Francesa d'Atenes: <https://www.efa.gr/delos/>)

Figura 10: Plànol de la màxima extensió urbana de Delos, en època hel·lenística (font: <https://www.efa.gr/delos/>)

Figura 11: Diagrama dels factors variables de la segona etapa de domini atenès (elaboració pròpia)

BIBLIOGRAFIA

- E.M. ANGLIKER 2017, "Worshipping the Divinities at the Arcaic Sanctuaries in the Cyclades", a A. MAZARAKIS-AINIAN (ed.), *Les Sanctuaries arcaïques des Cyclades*. Rennes, Presses Universitaires de Rennes, pp. 29-53.
- V. ANTONIADIS 2019, "Excavating at Skyros and Purifying Delos: Athenian 'Archaeological' Adventures and Interpretations in the 5th century Aegean", a H. FRIELINGHAUS; J. STROSZEC; P. VALAVANIS (edd.), *Griechische Nekropolen. Neue Forschungen and Funde*. Beiträge zur Archäologie Griechenlands 5. Möhnese, Bibliopolis, pp. 49-64.
- B. BARR-SHARRAR 1998, "Some observations concernint late Hellenistic bronze production on Delos", a O. PALAGIA; W.D.E. COULSON (edd.), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture*. Oxford, Oxbow, pp. 185-198.
- A. BÉLIS 1998, "Les fabricants d'auloi en Grèce: l'exemple de Délos". *Topoi* 8, pp. 784-786.
- P. BERNIER; R. DALONGEVILLE; H. DUCHÊNE 1995. "Les variations récentes de la ligne de rivage à Delos et à Rhénée". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 119, pp. 69-701.
- J.-P. BRAUN; R. ÉTIENNE 2018, *Le sanctuaire d'Apollo à Délos. Tome I: Architecture, Topographie, Histoire*. Atenes, École Française d'Athènes.
- A. BRESSON 2006, "Marché et prix à Délos: charbon, bois, porcs, huile et grains", a R. DESCAT (ed.), *Approches de l'économie hellénistique*. Saint-Bertrand-des-Comminges, Musée Archéologique, pp. 311-335.
- C. BROODBANK 2000, *An Island Archaeology of the Early Cyclades*. Cambridge, Cambridge University Press.
- J.-P. BRUN 1999, "Laudatissimum fuit antiquitus in Delo insula, la Maison IB du Quartier du Stade et la production des parfums à Délos". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 123(1), pp. 87-155.
- J.-P. BRUN 2000, "The Production of Perfumes in Antiquity: the Cases of Delos and Paestum". *American Journal of Archaeology* 104(2), pp. 277-308.
- H. BRUN-KYRIAKIDIS 2021, *Cultes et sanctuaires égyptiens à Delos*. Atenes, École Française d'Athènes.
- P. BRUNEAU 1968, "Contribution à l'histoire urbaine de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 92, pp. 633-709.
- P. BRUNEAU 1969, "Documents sur l'industrie délienne de pourpre". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 93, pp. 759-791.
- P. BRUNEAU 1970, *Recherches sur les cultes de Délos a l'époque hellénistique et l'époque imperiale*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome. Paris, de Boccard.

- P. BRUNEAU; J. DUCAT 2005. *Guide de Délos*. Atenes, École Française de Délos.
- P. BRUNEAU; M. BRUNET; A. FARNOUX 1998, *Délos. Îlle sacrée et ville cosmopolite*. Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- M. BRUNET 1990, "Contribution à l'histoire rurale de Délos à les époques clâsiques et hellénistique". *Bulletin de Correspondance Héliénistique* 114(2), pp. 669-682.
- M. BRUNET 1990-3, "Terrasses de culture antiques: l'exemple de Délos". *Médi-terranée* 71, pp. 5-11.
- M. BRUNET 1999, "Le paysage agraire de Délos dans l'Antiquité". *Journal des Savants*, pp. 1-50.
- M. BRUNET 2001, "L'eau à Delos: un milieu naturel et son aménagement durant l'Antiquité". *Bulletin de Correspondance Héliénique* 125, pp. 620-627.
- M. BRUNET 2003, "L'eau à Delos". *Bulletin de Correspondance Héliénique* 127, pp. 516-525.
- M. BRUNET 2007, "Paysages, territoire, longue durée. Témoignage d'une archéologue", a P. ROBIN; J.-P. AESCHLEMANN; CHR. FELLER (edd.), *Histoire et agronomie. Entre ruptures et durée*. Marsella, IRD Éditions, pp. 351-364.
- L. CAYEUX 1911, *Description physique de Délos. Éxploration archéologique de Délos IV*. Paris, Fontemoing.
- V. CHANKOWSKI 2008, *Athènes et Délos à l'époque classique. Recherches sur l'administration du sanctuaire d'Apollon délien*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 331. Atenes, École Française d'Athènes.
- V. CHANKOWSKI 2012, "Délos et les matériaux stratégiques. Une nouvelle lecture de la loi délienne sur la vente du bois et du charbon (ID, 509)", a K. KONUY (ed.), *Stephanèphoros. De l'économie antique à l'Asie Mineure. Hommages à Raymond Descat*. Mémoire 28. Burdeus, Ausonius Éditions, pp. 31-50.
- V. CHANKOWSKI 2019, *Parasites du Dieu. Comptables, financiers, et commmerçants dans la Délos hellénistique*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 384. Atenes, École Française d'Athènes.
- N. COLDSTREAM 1968, "A Geometric Oinochoe from Italy". *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 15, pp. 86-96.
- CHR. CONSTANTAKOPOULOU 2007, *The Dance of the Islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*. Oxford, Oxford University Press.
- CHR. CONSTANTAKOPOULOU 2017, *Aegean Interactions. Delos and its Network in the Third Century BC*. Oxford, Oxford University Press.
- M.T. COUILLOUD 1974, *Les monuments funéraires de Rhénée. Exploration Archéologique de Délos* 30. Paris.
- P. COUNILLON 2001, "Les Cyclades chez les géographes grecs". *Revue des Études Anciennes* 103(1-2), pp. 11-23.
- J.L. DAVIS 1982, "Thoughts on Prehistoric and Archaic Delos", a P. BETANCOURT (ed.), *Trade and Travel in the Cyclades during the Bronze Age*. Temple University Aegean Symposium 7. Filadèlfia, Temple University, pp. 23-33.

- H. DAWSON 2012, "Archaeology, Aquapelagos and Island Studies". *Shima. The International Journal of Research into Island Cultures* 6(1), pp. 17-21.
- H. DAWSON 2020, "Island Archaeology", a C. SMITH (ed.), *Encyclopedia of Global Archaeology*. Londres, Springer International Publishing, pp. 1-8.
- W. DEONNA 1946, "La végétation à Delos". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 70, pp. 154-163.
- ST. DESRUELLES 2004, *L'eau dans l'ensemble insulaire cristallin méditerranéen Mykonos-Délos-Rhénée (Cyclades, Grèce) et sa gestion dans la ville antique de Délos*. Tesi doctoral, Universitat Paris-Sorbonne (Paris IV). Paris.
- ST. DESRUELLES et al. 2007, «Sea-Level Changes and Shoreline Reconstruction of the Ancient City of Delos (Cyclades, Greece)». *Geodinamica Acta* 20(4), pp. 231-239.
- ST. DESRUELLES; E. FOUACHE 2015, «Water in the ancient city of Delos (Cyclades, Greece)», a N. CARCAUD; G. ARNAUD-FASSETTA (edd.), *La géoarchéologie française au XXIe siècle*. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, Chapitre XV.
- SH. DILLON; E.P. BALTES 2013, «Honorific Practices and the Politics of Space on Hellenistic Delos: Portrait Statue Monuments along the Dromos». *American Journal of Archaeology* 117(2), pp. 207-246.
- J. DUCAT; P. AMANDRY 1973, «Trépieds déliens», a *Études Déliennes. Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement* 1. Paris, École Française d'Athènes, pp. 17-64.
- H. DUCHÊNE; P. FRAISSE 2001, *Le Paysage portuaire de la Délos antique: recherches sur les installations maritimes, commerciales et urbaines du littoral délien*. Paris, de Boccard-École Française d'Athènes.
- J.W. EARLE 2010, "Trade, Politics and Religion in Early Iron Age Aegean: Explaining the Sacred Island of Delos". *Journal of Prehistoric Religion* XXII, pp. 39-56.
- BR. EPHREM 2019, "First archaeozoological Evidence of fresh water fish on the island of Delos (Greece): Fishing and resource management in the Sacred Lake during the Hellenistic period". *Journal of Archaeological Science Report* 28, p. 102029.
- R. ÉTIENNE 2002, "The Development of the Sanctuary of Delos. New Perspectives", a M. STAMATOPOULOU; M. YEROULANOU (edd.), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries on Greece*. Oxford, Archaeopress, pp. 285-293.
- J.D. EVANS 1973, "Islands as Laboratories for the Study of Cultural Process", a C. RENFREW (ed.), *The explanation of Cultural Change. Models in Prehistory*. Londres, Duckworth, pp. 517-520.
- A. FARNOUX 1993, "Délos à l'époque mycénienne: recherches en cours", a C. ZENER; P. ZENER; J. WINDER (edd.), *Wace and Blegen. Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1989*. Amsterdam, J.G. Gieben, pp. 271-274.

- M. FRICKEN; J.-CH. MORETTI 2007, "Le barrage du réservoir de l'Inopos à Délos". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 131(1), pp. 187-228.
- FR. FROST 2018, "Le sanctuaire d'Apollon au VIIe et Vie siècles", a J. BRAUN; R. ÉTIENNE (edd.), *Le sanctuaire d'Apollon à Délos. Tome I: Architecture, Topographie, Histoire*. Atenes, École Française d'Athènes, pp. 175-208.
- H. GALLET DE SANTERRE; J. TRÉHEUX 1947, "Report sur le dépôt égéen et géométrique de l'Artémision à Délos". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 71-72, pp. 148-254.
- H. GALLET DE SANTERRE 1958, *Délos primitive et archaïc*. Paris, de Boccard.
- E. GETTEL 2018, "Recognizing the Delos Displaced after 167/6 BCE". *Humanities* 7, p. 91.
- C. HASENOHR 2002a, "Les collègues de magistri et la communauté italienne de Délos", a CHR. MÜLLER; C. HASENOHR (edd.), *Les Italiens dans le monde grec: Ile av. J.-C.-Ier siècle ap. J.-C.. Circulation, activités, intégration. Suppléments au Bulletin de Correspondance Hellénique* 41. Paris-Atenes, pp. 67-76.
- C. HASENOHR 2002b, "L'Agora des Compétaliastes et ses àbord a Délos: topographie et histoire d'un secteur occupé de l'époque archaïque aux temps bizantins". *Revue des Études Anciennes* 104, pp. 85-110.
- C. HASENOHR 2003, "Les Compitalia a Délos". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 127, pp. 167-249.
- C. HASENOHR 2017, "L'Emporion de Délos, creuset de mobilité social?: le cas des esclaves et affranchis italiens", a A.D. RIZAKIS; F. CAMIA; S. ZOUMBAKI (edd.), *Social Dynamics under Roman Rule. Mobility and Status Change in the Provinces of Achaia and Macedonia*. Meletemata 74. Atenes: Ethnikó Ídryma Erevnon, pp. 119-132.
- C. HASENOHR 2021, *Les Italiens à Délos*. Atenes, École Français d'Athènes.
- FR. HERBIN 2014, "Propagande et stratégies d'occupation de l'espace sacré durant la période d'Indépendance à Delos", a GR. BONIN; E. LE QUÉRÉ (edd.), *Formes et modalités de l'hégémonie dans les Cyclades antiques (VIIe s. a.C.-III s. p.C.)*. Ausonius Scripta Antiqua 64. Bordeus, Ausonius Éditions, pp. 161-181.
- FR. HERBIN 2020, *Le sanctuaire d'Apollon à Délos. Tome II. Les monuments votifs et honorifiques (sans toit). Exploration archéologique de Délos* 45. Atenes, École Française de Délos.
- C. INTERDONATO 2007, "Delo e i suoi porti in età ellenistica. Alcune considerazioni topografiche sulla *Région des Magasins*", a C.G. MALACRINO; E. SORBO (edd.), *Architetti, architettura, e città nel Mediterraneo antico*. Milan, Paravia-Bruno Mondadori, pp. 202-216.
- P. JOCKEY 1996, "Le sanctuaire de Délos à l'époque archaïque. Bilan historiographique et bibliographique. *TOPOI. Orient – Occident* 6, pp. 159-197.
- P. KARVONIS 2008, "Les installations commerciales dans la ville hellénistique de Délos". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 132(1), pp. 153-219.
- J.H. KENT 1948, "The Temple Estates of Delos, Rheneia, and Mykonos". *Hesperia* 17(4), pp. 243-338.

- B. KNAPP 2007, "Insularity and Island Identity in the prehistoric Mediterranean", a S. ANTONIADOU; A. PACE (edd.), *Mediterranean Crossroads*. Atenes, Fundació Pierides, pp. 37-62.
- C. KNAPPETT 2011, *An Archaeology of Interaction. Network Perspectives on Material Culture and Society*. Oxford, Oxford University Press.
- C. KNAPPETT; I. NIKOLAKOPOULOU 2014, "Inside Out? Materiality and Connectivity in the Aegean Archipelago", a B. KNAPP (ed.), *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*. Nova York, Cambridge University Press, pp. 25-39.
- A. KOUREMENOS 2018, *Insularity and Identity in the Roman Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books.
- M.-T. LE DINAHET 1983, "Identifications des domaines d'Apollo à Rhénée", a *Les Cyclades. Matériaux pour un étude de géographie historiques*. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, pp. 135-140.
- E. LE QUÉRÉ 2018a., "Un paysage sacré en mutation. Du Ier siècle av. J.-C. à la fin de l'époque impériale", a J. BRAUN i R. ÉTIENNE (eds.), *Le sanctuaire d'Apollo à Délos*. Tome I: Architecture, Topographie, Histoire. Atenes, École Française d'Athènes, 249-289.
- E. LE QUÉRÉ 2018b, "Was Delos really *Adelos*? A Reappraisal of the Delian Solitude in the Roman Imperial Times", a V. DI NAPPOLI; F. CAMIA; E. EVANGELIDIS; D. GRIGOROPOULOS; D. ROGERS; S. VITZOS (edd.), *What's New in Roman Greece, Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period*. *Meletemata* 80. Atenes, Ethnikó Ídryma Erevnón, pp. 111-121.
- M. LEGUILLOUX 2003, "The Delian Chora in Classic and Hellenistic times: an island landscape planned for pastoralism", a E. KOTJABOPOULOU; Y. HAMILAKIS (edd.), *Zooarchaeology in Greece: Recent Advances*. *British School at Athens Studies* 9. Londres, British School at Athens, pp. 251-256.
- E. LYTLE 2007, "The Delian Purple and the *lex portus Asiae*". *Phoenix* 61(3-4), pp. 247-269
- E. LYTLE 2013, "Entirely Ignorant of the Agora' (Alkiphron 1.14.3). Fishing and the Economy of Hellenistic Delos", a SH.L. AGER; R.A. FABER (edd.), *Belonging and Isolation in the Hellenistic World*. Toronto, University of Toronto Press, pp. 295-315.
- ST. MAILLOT 2012, "La formalisations des réseaux de mobilité méditerranéens. Remarques sur les associations à l'époque hellénistique", a L. CAPDETREY; J. ZURBACH (edd.), *Mobilités grecques: mouvements, réseaux, contacts en Méditerranée, de l'époque archaïque à l'époque hellénistique*. Burdeus, Ausonius Éditions, pp. 235-260.
- T. MAGADÁN 1992, *La Sociedad griega en época geométrica. Estudio de la evolución de la Sociedad griega en la época oscura a través del caso de las Cícladas*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- T. MAGADÁN (en preparació). "El concepto de las Cícladas en la antigüedad".
- J. MARAGALL; P. BOSCH GIMPERA 1913, *Himnes Homèrics*. Institut de la Llengua Catalana. Barcelona: Impremta de l'avenç.
- J.-Y. MARC 2000, "Combien y avait-il d'agoras à Délos?". *Ktêma* 25, pp. 41-45.

- J. MARKS 2016, "Odysseus and the Cult of Apollo at Delos". *Revista Classica* 29(1), pp. 157-170.
- L. MATASSA 2007, "Unravelling the Myth of the Synagogue on Delos". *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 25, pp. 81-115.
- A. MAZARAKIS-AINIAN 1997, *From Rulers' Dwellings to Temples: Architecture, Religion, and Society in Early Iron Age Greece (c. 1100-700 B.C.)*. *Studies in Mediterranean Archaeology* CXXI. Jonsered, Paul Aströms Förlag.
- L. MERCURI 2008, "Contributo allò studio degli spazi pubblici delii: l'agorà di Teofrasto". *Annali della Scuola Italiana di Atene* 86, serie III, 8, pp. 193-214.
- L. MIGEOTTE 2013, "De l'ouverture au repli: les prêts du sanctuaire de Délos", a SH.L. AGER; R.A. FABER (edd.), *Belonging and Isolation in the Hellenistic World*. Toronto, University of Toronto Press, pp. 317-324.
- A.M. MILLER 1986, *From Delos to Delphi. A Literary Study of the Homeric Hymn to Apollo*. *Mnemosyne Supplementum* 93. Leiden: E.J. Brill.
- W.H. MINEUR 1984, *Callimachus Hymn to Delos*. Leiden: E.J. Brill.
- J.-CH. MORETTI 2015, "L'architecture publique à Delos au IIIe s. a.C.", a J. DES COURTILS (ed.), *L'architecture monumentale grecque au IIIe siècle a.C. Ausonius Mémoires* 40. Bordeus, Ausonius Éditions, 83-115.
- J.-CH. MORETTI 2019, *La recherche à Delos: bilan et perspectives. Architecture et topographie*. Halshs-O2167656.
- N.D. MOURTZAS 2012, "Palaeographic reconstruction of the seafront of the ancient city of Delos in relation to Upper Holocene sea level changes in the central Cyclades". *Quaternary International* 250, pp. 3-18.
- I. NAKAS 2020, "Ships and Harbours of the Hellenistic and Roman Mediterranean: a new Approach", a *Maritime Archaeology Graduate Symposium* 2020. Honor Frost Foundation, pp. 1-25.
- I. NAKAS 2022, *The Hellenistic and Roman Harbours of Delos and Kenchreai. Their Construction, Use, and Evolution*. British Archaeological Reports, International Series 3099. Nautical Archaeology Society Monographs Subseries 6. Oxford: British Archaeological Reports.
- M.-D. NENNA 1999, *Les verres. Exploration Archéologique de Délos* 23. Paris-Atenes, École Française d'Athènes.
- CL. NICOLET (ed.) 1980, *Insula Sacra. La loi Gabinia-Calpurnia de Délos (58 av. J.-C.)*. Roma, École Française de Rome.
- M.F. OLIVIERI 2014, "Archaic Tyrants and the Sanctuary of Apollo of Delos: Geopolitics in the Cyclades and the Appeal to Ionian Ethnicity". Conferència presentada a la reunió *Sacred Landscapes: Creation, Transformation, Manipulation*, 5-6 maig 2014. The University of Wales. Accessible a: https://www.academia.edu/11059635/Sacred_Landscape_Manipulation_in_the_Sanctuary_of_Apollo_of_Delos_Peisistratus_Purification_and_the_Networks_of_Culture_and_Politics_in_the_VI_Century_BC_Aegean. (Consultat 15 juny 2023).
- M.F. OLIVIERI 2020, "Sacred Landscape Manipulation in the Sanctuary of Apollo of Delos: Peisistratus' Purification and the Networks of Culture and

- Politics in the Sixth-Century BC Aegean”, a R. HÄUSLER; G.FR. CHIAI (edd.), *Sacred Landscapes in Antiquity. Creation, Manipulation, Transformation*. Oxford, Oxbow Books, pp. 333-343.
- Z. PAPADOPOULOU 2020, “Ethnic Identity and Territorial and Political Control in Rheneia: epigraphic and topographical evidence”, a *Epigrammata 5. Dinamiche politiche e istituzionali nella epigrafia delle Cicladi*. Roma, pp. 45-67.
- A. PLAGERAS; D. OIKONOMOU; N. PAPADOPOULOS; A. ARGYRIOU 2023, “Multidisciplinary Shallow Underwater Physical Prospecting at Delos Island”, a T. WUNDERLICH; H. HADLER; R. BLANKENFELDT (edd.), *Advances in On- and Offshore Archaeological Prospection. Proceedings of the 15th International Conference on Archaeological Prospection*. Kiel, Kiel University Publishing, pp. 65-69.
- A. PLASSART 1973, “Un siècle de fouilles à Delos”. *Études Déliennes. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplement I*. Paris, pp. 5-16.
- P. POCETTI 2016, “Morire lontano dell’Italia: differenze e interazioni attraverso l’epigrafia ellenistica della necropoli dell’isola di Renea”, a M.L. HACK (ed.), *L’écriture et l’espace de la mort. Atti del Seminario presso l’École Française de Rome*. Roma, École Française de Rome, pp. 405-433.
- P. POUPET 2000, “Science du sol et archéologie. À propos d’un exemple de lien”. *Études Rurales* 153-154, pp. 91-114.
- CL. PRÊTE 2014, “L’offrande dans les inventaires de Délios: objet rituel or sacré?”. *Revue de l’histoire des Religions* 4, pp. 539-557.
- FR. PROST 2014, “L’impossible domination cycladique: retour sur les conflits entre pariens et naxiens”, a GR. BONIN; E. LE QUÉRÉ (edd.), *Formes et modalités de l’hégémonie dans les Cyclades antiques (VIIe s. a.C.-III s. p.C.)*. *Ausonius Scripta Antiqua* 64. Bordeaux, Ausonius Éditions, pp. 45-55.
- N.K. RAUH 1992, *The Sacred Bonds of Commerce. Religion, Economy, and Trade Society at Hellenistic Roman Delos, 166-87 BC*. Amsterdam, J.C. Gieben.
- P. RAINBIRD 2007, *The Archaeology of Islands*. Cambridge, Cambridge University Press.
- G. REGER 1993, “The Public Purchase of grain on Independent Delos”. *Classical Antiquity* 12, pp. 300-334.
- G. REGER 1994, *Regionalism and Change in the Economy of Independent Delos, 314-167 BC*. Berkeley, The University of California Press.
- G. REGER 2005, “The Manufacture and Distribution of Perfume”, a Z.S. ARCHIBALD; J.K. DAVIES; V. GABRIELSEN (edd.), *Making, Moving, and Managing. The New World of Ancient Economies, 323-31 BC*. Oxford, Oxbow Books, pp. 253-297.
- C. RENFREW 1972, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades in the Third Millennium B.C.* Londres, Methuen.
- C. RENFREW; O. PHILANIOTOU; N. BRODIE; G. GAVALAS; M.J. BOYD (edd.), *The Settlement at Dhaskalio. The Sanctuary on Keros and the origin of Aegean*

- Ritual Practice. The Excavations of 2006-2008*. Cambridge: MacDonal Institute for Archaeological Research.
- K. RHOMAIOS 1929, “Η κάθαρσις της Δήλου και το εὔρημα του Σταυρόπουλου”. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 12, pp. 181-224.
- N. RICHARDSON 1981, “The Contest of Homer and Hesiod and Alcidamas’ Mouseion”. *The Classical Quarterly* 31(1), pp. 1-10.
- N. RICHARDSON 2010, *Three Homeric Hymns. To Apollo, Hermes, and Aphrodite. Hymns 3, 4, and 5*. Cambridge: Cambridge University Press
- CL. ROLLEY 1973, “Bronzes géométriques et orientaux à Delos”, a *Études Déliennes. Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement* 1. Paris, École Française d’Athènes, pp. 491-524.
- P. ROUSSEL 1916, *Délos colonie athénienne. Bibliothèque des Écoles Françaises d’Athènes et Rome CXI*. Paris, Fontemoing.
- G. ROUX 1973, “Salles des Banquets à Delos”. *Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl. I. Études Déliennes*. Paris, pp. 525-554.
- FR. ROVAI 2020, “Migration, Identity, and Multilingualism in Late Hellenistic Delos”, a J. CLACKSON; P. JAMES; K. MACDONALD; L. TAGLIAPETRA; N. ZAIR (edd.), *Migration, Mobility, and Language Contact in and around the ancient Mediterranean*. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 171-202.
- W. SALE 1961, “The Hyperborean Maidens on Delos”. *The Harvard Theological Review* 54(2), pp. 75-89.
- G. SIEBERT 1968, “Sur l’histoire du sanctuaire des dieux syriens à Delos”. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 92(2), pp. 359-374.
- J. SOSIN 2014, “Endowed Eponymous Festivals on Delos”. *Kernos* 14, pp. 127-157.
- J. TRÉHEUX 1992, *Inscription de Délos. Tome I. Les étrangers, à l’exclusion des Athéniens de la clérouchie et des Romains*. Paris, de Boccard.
- J. TRÉHEUX; P. CHARNEUX; M. FEYEL; CHR. FEYEL 2023, *Études critiques sur les inventaires de l’indépendance delienne. Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement* 65. Atenes: École Française d’Athènes.
- M. TRÜMPER 1998, *Wohnen in Delos. Eine baugeschichtliche Untersuchung zum Wandel der Wohnkultur in hellenistischer Zeit. Internationale Archäologie* 46. Rhaden, Verlag Marie Leidorf.
- M. TRÜMPER 2005, “Modest Housing in Late Hellenistic Delos”, a BR. A. AULT; L.C. NEVETT (edd.), *Ancient Greek Houses and Households. Chronological, Regional, and Social Diversity*. Filadèlfia, University of Pennsylvania Press, pp. 120-139.
- M. TRÜMPER 2006, “Negotiating Religious and Ethnic Identities: the Case of Clubhouses in Late Hellenistic Delos”, a I. NIELSEN (ed.), *Zwischen Kult und Gesellschaft. Kosmopolitischen Zentren des antiken Mittelmeerraums als Aktionsraum von Kultvereinen und Religionsgemeinschaften*. Hephaistos 24. Hamburg, Universität Hamburg, pp. 235-260.
- M. TRÜMPER 2007, “Differentiation in the Hellenistic Houses of Delos. The Question of functional Areas”, a R. WESTGATE; N. FISCHER; J. WHITLEY (edd.), *Building Communities, House, Settlement and Society in the Ae-*

- gean and Beyond. British School at Athens Supplements* 15. Londres, British School at Athens, pp. 323-334.
- M. TRÜMPER 2011, "Where the Non-Delians met in Delos: The Meeting-Places of Foreign Associations and Ethnic Communities in Late Hellenistic Delos", a O. VAN NIFF; R. ALSTON (edd.), *Political Culture in the Greek City after the Classical Age*. Lovaina, Peeters, pp. 49-100.
- M. TRÜMPER 2016, "Delos as Center of Athenian 'Sea Power' – An Archaeological Perspective", a E. BALTRUSCH; H. KOPP; C. WENDT (edd.), *Seemacht, Seeberrschaft und die Antike*. Historia Einzelschritte 244. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, pp. 231-249.
- M. TRÜMPER 2020, "The Synagogue in Delos revisited", a L. DOERING; A. KRAUSE (edd.), *Synagogues in the Hellenistic-Roman Period. Archaeological Finds – New Theories – New Methods*. Stuttgart, Vandenhoeck-Ruprecht Verlage, pp. 81-123.
- M. TRÜMPER 2022, "Cult in Clubhouses of Delian Associations", a A. CAZEMIER; ST. SKALTSIA (edd.), *Associations and Religion in Context. The Hellenistic and Roman Eastern Mediterranean*. Lieja, Presses Universitaires de Liège, pp. 93-123.
- VV.AA. 1973, *Études Déliennes. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément I*. Paris: de Boccard.
- CL. VATIN 1965, Délos prémycénienne. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 89, 225-230.
- C. VIAL 1984, *Délos indépendante. Suppléments au Bulletin de Correspondance Hellénique* 10. Paris, de Boccard.
- C. VIAL 1997, "Délos indépendante treize ans après". *Révue des Études Anciennes* 99, pp. 337-443.
- C. VIAL 2007, "Économie et Société à Délos au temps de l'Indépendance", a P. BRUN (ed.), *Économies et sociétés en Grèce Classique et hellénistique. Pallas* 74, pp. 263-275.
- P. VILLALBA 1972, *Cal·límac. Himnes*. Col·lecció Bernat Metge 182. Barcelona: Editorial Bernat Metge.
- R. VON BENDEMANN; A. GERSTENBERG; N. JASPERS; S. KOLDITZ (edd.), *Konstruktionen Mediterraner Insularitäten*. Mittelmeerstudien Band 9. Paderborn, Ferdinand Schöningh.
- M.L. WEST 1967, "The Contest of Homer and Hesiod". *The Classical Quarterly* 17(2), pp. 433-450.
- M.L. WEST (ed.) 2003, *Homeric Hymns, Homeric Apocrypha, Lives of Homer*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- M. YPSILANTÍ 2010, "Deserted Delos: A Motif of the *Anthology* and its Poetic and Historical Background". *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 50, pp. 63-85.
- M. ZARMAKOUPÍ 2013, "The Quartier du Stade on Late Hellenistic Delos: a case study of rapid urbanisation (fieldwork seasons 2009-2010)". ISWP Papers 6. Accessible a: <https://dlib.nyu.edu/awdl/isaw/isaw-papers/6/> (Consultat 22 de juny 2023).

- M. ZARMAKOUPI 2020, "Between Public and Private: the Italian houses of Late Hellenistic and Roman Delos", A A. DARDANEY; N. LAUBRY (edd.), *Anthropology of Roman Housing*. Turnhout, Brepols Publishing, pp. 237-257.
- M. ZARMAKOUPI (en premsa). *Étude d'Archéologie submarine de Délos. Exploration archéologique de Délos*.